

Jostarnameh Comparative Literature
Year 9. No 33 / autumn 2025

**Cultural Components in the Siyasatnama and Qabusnameh and
Their Alignment with Modern Citizenship Concepts Based on
Inglehart's Model of Citizen Culture Development**

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1202663>

Mojdeh Hashemi¹, Abdollah Maqamiān Zadeh² (Corresponding
Author) Masoud Kheradmandpour³ Ali Zahed⁴

Date received: 24/3 2025 Date Accepted: 26/4/ 2025

pp:(209- 248)

Abstract

Persian didactic literature has consistently played a pivotal role in articulating and transmitting the cultural, social, and political values of Iranian societies. It has served as a medium for teaching principles of governance, social ethics, and lifestyle. Two prominent works in this domain, *Siyasatnama* and *Qabusnama*, in addition to offering managerial and ethical teachings, reflect the values of the societies in which they were composed and provide models for individual and social conduct. Although these two books were written in specific historical contexts, they contain fundamental concepts that can be compared with modern notions of citizenship. Inglehart's model, as one of the significant sociological theories, analyzes cultural transformations in societies based on two axes: traditionalism versus secular-rationalism, and survival

-
1. PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran. Email: 1756152918@iau.ir
 2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran. – Email: 2002221316@iau.ir
 3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran Email: Af116737@gmail.com
 4. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran. – Email: 2002141606@iau.ir

versus self-expression values. This model illustrates how societies transition from traditional to modern value systems. Using this model, one can evaluate to what extent the teachings of these two classical works align with modern citizenship concepts such as social participation, individual rights, justice orientation, equality, and responsibility. This study, using a descriptive-comparative approach and a library-based methodology, identifies the cultural components of *Siyasatnama* and *Qabusnama* and examines their convergence or divergence with modern citizenship values. The findings indicate that although some teachings in these works—particularly in the areas of justice, social responsibility, and consultative governance—are consistent with modern citizenship values, certain concepts such as absolute obedience to authority, hierarchical structures, and elitist perspectives conflict with the participatory and egalitarian principles of contemporary citizenship. These findings suggest that while these works possess potential for reinforcing civic culture, they require critical reinterpretation to be effectively applied in today's social context.

Keywords: Inglehart, *Siyasatnama*, *Qabusnameh*, citizen culture, cultural components.

Detailed Abstract

Introduction

Persian didactic literature has always been one of the most important tools for promoting cultural, social, and political values in Iranian society. Notable works such as *Siyasatnama* by Khwajah Nizam al-Mulk and *Qabusnama* by Anusheh al-Mali, in addition to reflecting the intellectual and moral system of their time, have played a significant role in shaping both individual and social behavioral norms. Despite being written in different historical periods, these two works still contain teachings that can be examined within the framework of contemporary concepts of citizenship and social development.

The *Siyasatnama*, written during the Seljuk era, emphasizes just governance, the role of bureaucracy, the duties of rulers and citizens, and the necessity of social justice. In contrast, *Qabusnama*, recognized as an ethical-didactic work, focuses not only on personal conduct but also on social relations, manners, individual ethics, and mutual responsibilities among community members. Both works, based on traditional values and the specific needs of their respective societies, lay out behavioral models that encompass various aspects of social and political life.

In recent centuries, with the expansion of modern sociological theories, new perspectives on social values and cultural transformations have emerged. One such theory, the Inglehart model, which is one of the most prominent theories of cultural change, analyzes societies based on two axes: traditionalism-secularism and survival-self-expression. This model shows

how societies gradually shift from traditional values centered around survival to modern, individualistic, self-expressive values. In this context, examining *Siyasatnama* and *Qabusnama* through this lens can reveal how the teachings of these two texts align with modern civic values, such as social participation, individual rights, justice, and responsibility toward society.

Research Methodology

This study adopts a descriptive-comparative approach using library research to identify the cultural components of *Siyasatnama* and *Qabusnama*, examining their convergence or divergence with modern civic concepts. This comparison will not only highlight the historical and comparative dimensions of these works but also provide a deeper understanding of the evolution of social and cultural values in Iran.

Discussion and Analysis

Siyasatnama, or *Sir al-Muluk*, written by Khwajah Nizam al-Mulk, is a significant work in the field of governance and royal ethics, written in the 5th century AH. This work, regarded as a masterpiece of Persian prose due to its simple and clear style, addresses important concepts such as divine grace (Farah-e-Izadi) and conservative political strategies. Commissioned by Malik Shah Seljuk, the book emphasizes the importance of prudent governance.

In this work, concepts such as *Haq al-Nas* (the rights of others) and public meetings with officials are presented as ethical and legal principles. *Haq al-Nas* serves as a religious and social duty in traditional societies, which in modern contexts has transformed into a civic responsibility. Public meetings, as a democratic right, emphasize transparency and accountability in advanced societies.

In other sections of the book, such as wealth accumulation and land grabbing, it addresses ethical issues and financial corruption, which in modern societies highlight the growing need for transparency and accountability from officials. These issues, along with the prohibition of holding multiple jobs, symbolize the value shifts in developing societies. Ultimately, *Siyasatnama* stands as a source for analyzing cultural and social changes over time, representing a transition from a society based on authority and materialism to one with democratic and post-materialist values.

Qabusnama, one of the prominent works of Persian literature, written by Anusheh al-Mali, is a collection of advice and counsel he gives to his son, Gilan Shah. This book is divided into 44 chapters, covering various aspects of life, including wisdom, knowledge, arts, and crafts. One of its key themes is the importance of acquiring knowledge and skills. Anusheh al-Mali states that a person without knowledge and art is like a rock, offering no benefit to themselves or others. He believes that wisdom and knowledge surpass the

value of lineage and that a person's greatness should be based on intellect and decency rather than nobility and ancestry.

Consulting with thinkers and respecting the diversity of ideas is another important aspect of *Qabusnama*. Anusheh al-Mali emphasizes that a person should not be arrogant about their own knowledge and should always consult with others. He stresses that consulting and accepting different perspectives can contribute to both social and personal progress. These teachings align with Inglehart's cultural-social theories, which emphasize values such as social participation and respect for diverse ideas.

Human resource productivity and meritocracy are also fundamental principles in *Qabusnama*. The work discusses assigning responsibilities based on people's abilities and expertise. Anusheh al-Mali believes that for success and effective management, individuals should be employed according to their merits. This aligns with Qur'anic teachings, which emphasize the selection of qualified individuals. Another important point in *Qabusnama* is the prohibition of public drunkenness. Anusheh al-Mali warns against public disorder caused by drunkenness, emphasizing its negative impact on social order and ethics. He advises his son to avoid drinking alcohol and to maintain social respect. These teachings are widely accepted in Iranian and Islamic cultures as ethical and social principles.

Conclusion

Ultimately, *Siyasatnama* and *Qabusnama* each examine concepts related to citizen rights and social ethics in different ways. *Siyasatnama* focuses on social and governmental structures, such as justice, bribery, meritocracy, and animal rights, while *Qabusnama* concentrates more on individual culture, personal ethics, and behavioral principles like using wisdom and knowledge, respecting elders, and avoiding deceit. These differences reflect the varying cultural perspectives in these two works and underscore the importance of paying attention to social values and structures in the formation of civic culture. The concepts in these works, which addressed ethical and social principles in their time, can today serve as a basis for rethinking civic culture and civil rights in contemporary societies. Concepts such as *Haq al-Nas*, justice, meritocracy, and respect for individual rights, as presented in *Siyasatnama*, are now defined as human rights and good governance in modern civic culture. Additionally, the principles of *Qabusnama*, such as respecting individual rights and responsibility, are seen as ethical necessities for a healthy society. Overall, these two works from classical Persian literature have, directly or indirectly, predicted concepts of contemporary civic culture, and revisiting them can help better understand the cultural roots of today's society and redefine civic culture and civil rights.

References

Books

1. Inglehart, Ronald (1994), *Cultural Transformations and Value Changes in Industrial Societies*, translated by Mohammad Fazeli, Tehran: Human Sciences Research Institute.
2. _____ (1998), *Modernization and Postmodernity: Cultural, Economic, and Political Changes in 43 Societies*, translated by Yadollah Shakouri, Tehran: Ney Publishing.
3. _____ (2003), *The Cultural Map of the World and Value Changes in Industrial Societies*, translated by Saeed Naqi-Zadeh, Tehran: Mizan Publishing.
4. _____ (1994), *Cultural Transformation in Advanced Industrial Societies*, translated by Maryam Vatar, Tehran: Kavir Publishing.
5. _____, Welzel, Christian (2010), *Modernization, Cultural Change, and Democracy*, translated by Yaqoub Ahmadi, Tehran: Kavir Publishing.
6. Bayat, Ali (2007), *Citizenship and Social Changes*, Tehran: Ney Publishing.
7. Rabbani, Rasul, Shahnooshi, Mojtaba (2001), *Cultural Sociology of Iran*, Tehran: Avaye Noor.
8. Rao, Vijayanendra, Walton, Michael (2008), *Culture and Public Action*, translated by Ali Bakhtiari Zadeh, Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies.
9. Roche, Ge (1991), *Social Action*, translated by Homa Zanjani Zadeh, Mashhad: Ferdowsi University Press.
10. Kekaous, Ibn Eskander (2006), *Qabusnameh*, edited by Gholamhossein Yousefi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
11. Falex, Keith (2002), *Citizenship Culture*, translated by Mohammad Taghi Delfrouz, Tehran: Kimia Publishing.
12. Nizam al-Mulk, Abu Ali Hassan Ali ibn Is'haq (1990), *Siyasatnama*, 2nd Edition: Tehran: Asatir Publishing.
13. Naqi-Zadeh, Saeed (2006), *Citizenship Rights and Social Changes*, Tehran: Mizan Publishing.

Articles and Theses

1. Inglehart, Ronald and Paul R. Abramson (1999), "Economic Security and Value Change," translated by Shahnaz Shafikhani, *Research Letter*, Issue 14-15, pp. 59-106.
2. Inglehart, Ronald (2011), "Cultural Transformation in Advanced Industrial Societies," translated by Maryam Vatar, *Social Sciences Monthly*, Issue 39, pp. 66-69.
- 3.. Hosseini-Kazoorani, Seyed Mohammad and Fathi, Mahdi (2015), "A

Look at Citizenship Rights in Persian Literature," *Journal of Social and Human Sciences*, International Conference of the Iranian Association for the Promotion of Persian Language and Literature, Ardabil, pp. 798-807.

4.. Rastgarfasaei, Mansour and Esna-Ashari, Atlas (2005), "Iranian Identity in Persian Literature until the Mongol Invasion," *Social and Human Sciences Journal of Shiraz University*, Issue 42, pp. 69-80.

5. Ramadan Khani, Majid and Colleagues (2017), "Citizenship Rituals in Two Classical Persian Works (Siyasatnama and Qabusnameh)," *Citizenship Rights Studies*, Issue 2, pp. 211-228.

6. Shakouri, Yadollah (2020), "A Study of Citizenship Rights in the Qabusnameh of Kekaous," *Persian Literature Studies Quarterly*, Issue 13, pp. 175-192.

شاپای چاپی: 2645-4882 شاپای الکترونیکی: 2645-4874

فصل نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

دوره نهم، شماره سی و سوم، پاییز ۱۴۰۴

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه

و تطبیق با مفاهیم شهروندی نوین با رویکرد

توسعه فرهنگ شهروندی بر مبنای مدل اینگلهارت

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1202663>

مژده هاشمی^۱، دکتر عبدالله مقامیان‌زاده^۲، دکتر مسعود خردمندپور^۳، دکتر علی زاهد^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۶

(صص: ۲۰۹ - ۲۴۸)

چکیده

ادبیات تعلیمی فارسی همواره، نقشی کلیدی در تبیین و انتقال ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جوامع ایرانی ایفا کرده و بستری برای آموزش اصول حکمرانی، اخلاق اجتماعی و سبک زندگی بوده است. دو اثر برجسته در این حوزه، سیاست‌نامه و قابوس‌نامه،

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: 1756152918@iau.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران. (نویسنده مسئول)

پست الکترونیک: 2002221316@iau.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: Af116737@gmail.com

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: 2002141606.iau.ir -

افزون بر ارائه آموزه‌های مدیریتی و اخلاقی، بازتاب‌دهنده ارزش‌های جامعه عصر خود هستند و الگویی برای رفتار فردی و اجتماعی فراهم می‌کنند. این دو کتاب، هرچند در بستر تاریخی خاصی نگاشته شده‌اند، مفاهیمی بنیادین دارند که می‌توان آن‌ها را با اصول شهروندی معاصر مقایسه کرد. مدل اینگلهارت، به‌عنوان یکی از نظریه‌های مهم جامعه‌شناختی، تغییرات فرهنگی جوامع را بر اساس دو محور سنت‌گرایی - سکولاریسم و بقا - خودبیاانگری تحلیل کرده و نشان می‌دهد، جوامع، چگونه از ارزش‌های سنتی به سوی ارزش‌های مدرن تحول می‌یابند. با این مدل، می‌توان سنجد آموزه‌های این دو اثر کلاسیک تا چه حد با مفاهیم شهروندی مدرن مانند مشارکت اجتماعی، حقوق فردی، عدالت‌محوری، برابری و مسئولیت‌پذیری هم‌سوئی دارند. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تطبیقی و روش کتابخانه‌ای، مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه را شناسایی و میزان همگرایی یا واگرایی آن‌ها با مفاهیم شهروندی نوین بررسی کرده است. نتایج پژوهش، نشان می‌دهد که اگرچه بخش‌هایی از آموزه‌های این آثار، به‌ویژه در حوزه عدالت، مسئولیت اجتماعی و مشورت‌پذیری، با ارزش‌های شهروندی مدرن همسوست، اما مفاهیمی مانند اطاعت مطلق از قدرت، ساختار سلسله‌مراتبی و نگاه نخبه‌گرایانه، با اصول مشارکت‌محور و برابری‌طلب شهروندی امروز در تعارض‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد این آثار، ضمن داشتن ظرفیت‌هایی برای تقویت فرهنگ شهروندی، نیازمند بازخوانی انتقادی برای کاربست مؤثر در فضای اجتماعی امروز هستند.

کلیدواژه‌ها: اینگلهارت، سیاست‌نامه، قابوس‌نامه، فرهنگ شهروندی، مؤلفه‌های فرهنگی.

۱- مقدمه

ادبیات تعلیمی فارسی، همواره یکی از مهم‌ترین ابزارهای ترویج ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جامعه ایرانی بوده است. آثار برجسته‌ای مانند سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و قابوس‌نامه عنصرالمعالی کیکاووس، علاوه بر آنکه بازتاب‌دهنده نظام فکری و ارزشی دوران خود هستند، نقش بسزایی در شکل‌دهی به هنجارها و الگوهای رفتاری فردی و اجتماعی داشته‌اند. این دو اثر، به‌رغم نگارش در دوران متفاوت تاریخی، همچنان حاوی آموزه‌هایی هستند که می‌توان آن‌ها را در چارچوب مفاهیم نوین شهروندی و توسعه اجتماعی، مورد بررسی قرار داد.

سیاست‌نامه که در دوران حکومت سلجوقیان نوشته شده است، بیشتر بر مقوله

حکمرانی عادلانه، نقش دیوان‌سالاری، وظایف حاکمان و شهروندان و همچنین ضرورت تأمین عدالت اجتماعی تأکید دارد. در مقابل، قابوس‌نامه که به‌عنوان یک اثر تعلیمی-اخلاقی شناخته می‌شود، علاوه بر آموزش شیوه‌های زندگی فردی، بر مناسبات اجتماعی، آداب معاشرت، اخلاق فردی و مسئولیت‌های متقابل افراد جامعه تمرکز دارد. هر دو اثر، بر پایه ارزش‌های سنتی و اقتضائات جامعه زمان خود، نوعی الگوی رفتاری را ترسیم می‌کنند که جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی و سیاسی را در برمی‌گیرد.

در قرون اخیر، با گسترش نظریات مدرن جامعه‌شناختی، دیدگاه‌های جدیدی درباره ارزش‌های اجتماعی و تحولات فرهنگی مطرح شده است. از جمله، مدل اینگلهارت که یکی از برجسته‌ترین نظریه‌های تغییرات فرهنگی است، جوامع را بر اساس دو محور سنت‌گرایی - سکولاریسم و بقا - خودبیانگری تحلیل می‌کند. این مدل نشان می‌دهد که جوامع به تدریج از ارزش‌های سنتی و مبتنی بر بقا به سمت ارزش‌های مدرن، فردگرایانه و خودبیانگر، حرکت می‌کنند. در این راستا، بررسی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه از منظر این مدل، می‌تواند نشان دهد که تا چه میزان، آموزه‌های این دو متن، با ارزش‌های شهروندی نوین، نظیر مشارکت اجتماعی، حقوق فردی، عدالت‌محوری و مسئولیت‌پذیری در قبال جامعه، هم‌خوانی دارد.

۱-۱- بیان مسئله

ادبیات تعلیمی فارسی، به‌ویژه در قالب متون اندرزنامه‌ای و سیاست‌نامه‌ای، همواره نقشی اساسی در شکل‌دهی به ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای رفتاری در جوامع ایرانی ایفا کرده است. ادبیات یک پدیده اجتماعی است و زبان که ماده اصلی آن است، زاده ارتباط اجتماعی افراد است. بنابر این ساختار و شرایط جامعه در زبان و پیرو آن در ادبیات نمود می‌یابد. به همین دلیل، محققان در طول زمان، آن هنگام که تاریخ ساکت مانده یا به دلیل اتکا به قدرت نتوانسته‌اند واقعیت‌های اجتماعی را مطرح کنند، از ادبیات و هنر برای تحلیل اوضاع تاریخی و اجتماعی بهره گرفته‌اند» (مسلمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۴).

سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و قابوس‌نامه عنصرالمعالی کیکاووس، از برجسته‌ترین آثار این حوزه هستند که نه تنها اصول حکمرانی، مدیریت و اخلاق اجتماعی را آموزش می‌دهند، بلکه تصویری از ساختار اجتماعی، مسئولیت‌های متقابل فرد و جامعه و الزامات یک جامعه کارآمد را ارائه می‌کنند. این آثار، در زمان خود، دستورالعمل‌هایی برای بهبود

حکمرانی و روابط اجتماعی بودند، اما پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا آموزه‌های این متون با مفاهیم شهروندی در جهان مدرن، قابل تطبیق هستند یا خیر؟ با تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، به‌ویژه در دوران معاصر، مفاهیم مرتبط با شهروندی نیز دچار تغییر شده‌اند. در نظریه‌های جدید جامعه‌شناختی، از جمله مدل اینگلهارت، تغییرات فرهنگی جوامع بر اساس دو محور سنت‌گرایی - سکولاریسم و بقا - خودبیانگری تحلیل می‌شود. اینگلهارت با استفاده از داده‌های پیمایش ارزش‌های جهانی، مدلی از ابعاد فرهنگی طراحی کرد که دو محور اصلی دارد: «۱» ارزش‌های سکولار - منطقی در برابر ارزش‌های سنتی و «۲» ارزش‌های خودبیانگری در برابر ارزش‌های بقا. داده‌ها معمولاً در قالب نقشه فرهنگی جهان از اینگلهارت - ولزل تجسم یافته‌اند که به‌عنوان یکی از مشهورترین بخش‌های پژوهش‌های اینگلهارت شناخته می‌شود.» (اینگلهارت، ۱۳۷۷: ۱۱-۱۲).

اینگلهارت، فرهنگ را «مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها و مهارت‌های پایداری می‌داند که در میان مردم جوامع مختلف وجود دارد و باعث تمایز آن‌ها از یکدیگر می‌شود» (اینگلهارت، ۱۳۸۹: ۲۲۱). اینگلهارت در پژوهش‌های خود، نشان می‌دهد که تغییرات اقتصادی، فناوری، اجتماعی و سیاسی باعث دگرگونی‌های عمده‌ای در فرهنگ‌های جوامع پیشرفته صنعتی شده است. اینگلهارت در مدل تحلیلی خود به تغییر فرهنگی در سطوح متعدد توجه کرده است. این تحلیل، دگرگونی فرهنگی را از جنبه‌های گوناگون بررسی می‌کند و از آنجا که به تأثیر دگرگونی‌های اقتصادی و سیاسی و اجتماعی بر فرهنگ و تأثیر فرهنگ بر اقتصاد، جامعه و سیاست می‌پردازد، از سطح سیستم به سطح فردی حرکت و دوباره به سطح سیستم برمی‌گردد. همچنین معتقد است که «تغییرات فرهنگی به‌صورت آنی و دفعی، انجام نمی‌گیرد و هرگونه تغییر، مستلزم تلاش‌های زیادی برای دگرگون کردن عناصر ریشه‌ای منظومه شناختی فرد بزرگسال است و فرهنگ پدیده‌ای ثابت نیست و یک سیستم است که از طریق آن، جامعه خود را با محیط پیرامونش انطباق می‌دهد» (اینگلهارت، ۱۳۷۳: ۵).

این مدل نشان می‌دهد که جوامع به‌تدریج از ارزش‌های سنتی و مبتنی بر نظم سلسله‌مراتبی، به سمت ارزش‌های مدرن، دموکراتیک، فردگرایانه و مبتنی بر حقوق و مسئولیت‌های شهروندی حرکت می‌کنند. در این چارچوب، بررسی سیاست‌نامه و

قابوس‌نامه، می‌تواند نشان دهد که تا چه میزان، ارزش‌های مطرح‌شده در این دو اثر، با مفاهیم مشارکت اجتماعی، حقوق فردی، عدالت‌محوری، برابری، مسئولیت‌پذیری و آزادی‌های اجتماعی که از ارکان اصلی شهروندی مدرن هستند، هم‌خوانی دارند؛ بنابراین، مسئله اساسی این پژوهش، تحلیل و تطبیق مؤلفه‌های فرهنگی این دو متن کلاسیک با اصول شهروندی نوین و تعیین میزان انطباق یا واگرایی آن‌ها است. این بررسی، ضمن روشن کردن استمرار یا تحول ارزش‌های اجتماعی ایران در طول تاریخ، می‌تواند در ارزیابی قابلیت بازخوانی این متون در راستای توسعه فرهنگ شهروندی در عصر حاضر مفید باشد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

اگرچه مفاهیم فرهنگ شهروندی، توسعه و نمود آن در ایجاد مجموعه قوانین مرتبط با حقوق شهروندی و هنجارهای قراردادی اخلاقی در سایر رشته‌ها مانند علوم اجتماعی، فلسفه، حقوق، روان‌شناسی و اقتصاد از گذشته تاکنون مورد بررسی و نقد قرار گرفته‌اند، اما پژوهشگران کمتر به نقش زبان و ادبیات فارسی، به‌ویژه ادبیات کلاسیک، در شکل‌گیری و توسعه این مفاهیم توجه کرده‌اند. تحقیقات در این حوزه بسیار محدود است و این خود نشان‌دهنده اهمیت بالای پرداختن به این موضوع است. به‌واقع، شاید بتوان نشانه‌هایی از مفاهیم مرتبط با فرهنگ و حقوق شهروندی در دوران معاصر و مدرن را در دوران کهن، با شکل و سیاقی متفاوت، یافت؛ بنابراین، بازخوانی و تحلیل این رویکردهای سنتی و تطبیق آن‌ها با تعاریف مدرن، می‌تواند نکات جالبی از تاریخ پرافتخار ادبیات فارسی را در مورد بنیان‌گذاری آنچه امروز در قالب فرهنگ و حقوق شهروندی در جوامع مختلف شناخته می‌شود، به نمایش بگذارد.

- یدالله شکری (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی حقوق شهروندی در قابوس‌نامه از عنصرالمعالی» به این نتیجه رسیده است که عنصرالمعالی در ۶۶ باب به حقوقی اشاره کرده است که با مفهوم حقوق شهروندی در جامعه امروز هم‌خوانی دارد. وی با تعیین اصولی برای امور مختلف مانند: «خفتن و خوابیدن؛ رفتن به گرمابه؛ مزاح‌کردن؛ خرید برده و ملک تا زن خواستن و عشق‌ورزیدن و وزارت و پادشاهی»، از یک سو فرزند و افراد جامعه را در مسیر نیکو زیستن هدایت کرده و از سوی دیگر آنان را با حقوق فردی و تکالیف اجتماعی آشنا کرده است؛ بنابراین، می‌توان گفت که مفهوم شهروندی نه‌تنها در عصر حاضر، بلکه در ایران قرن پنجم نیز به شکلی متفاوت و منحصر به فرد بیان شده است.

- سید احمد حسینی کازورنی و مهدی فتحی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به حقوق شهروندی در ادبیات فارسی» به این نتیجه رسیده‌اند که حقوق شهروندی در ادبیات فارسی را می‌توان در دو زمینه کلی تقسیم کرد: ۱) حقوق شهروندی که افراد جامعه در تعامل با یکدیگر دارند و به‌نوعی به اخلاق اجتماعی مربوط می‌شود. ۲) حقوق شهروندی که در ارتباط حکومت و شهروندان تعریف می‌شود و در این زمینه، حکومت و حاکمان بارها به حفظ و گسترش این حقوق توصیه شده‌اند. بارزترین این حقوق، حق داشتن امنیت و حفظ جان، مال و اعتبار شهروندان است که در تمام مکتوبات ادبیات فارسی به‌وضوح تأکید شده است.

- مجید رمضان‌خانی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «آیین‌های شهروندی در دو اثر کهن پارسی (سیاست‌نامه و قابوس‌نامه)» به این نتیجه رسیده است که در دوران مورد بررسی، حقوق شهروندی بیشتر بر وظایف حکومت در تأمین آسایش و رفاه مردم متمرکز بوده است. با این حال، در قابوس‌نامه، تأکید بیشتری بر رعایت حقوق شهروندان در تعامل با یکدیگر، رعایت اصول اخلاقی و آداب اجتماعی مشاهده می‌شود.

بررسی بانک مقالات نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی درباره مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه و تطبیق آن‌ها با مفاهیم شهروندی نوین بر اساس مدل توسعه فرهنگ شهروندی اینگلهارت انجام نشده است.

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

زبان در حالت کلی و آثار ادبی به‌طور خاص، به‌عنوان تجلی اندیشه‌های فردی و اجتماعی در پیشبرد فرهنگی و اجتماعی جوامع نقش چشمگیری دارند. ادبیات به‌ویژه در انتقال ارزش‌ها، آداب و رسوم و پیشینه تاریخی، گنجینه‌ای از رویدادها و تحولات اجتماعی جامعه است. زبان و ادبیات فارسی به‌عنوان میراث فرهنگی مردم ایران، محملی برای دانش‌ها و آگاهی‌های متنوع به شمار می‌رود. برخلاف تصور رایج که زبان و ادبیات فارسی را تنها به شعر و متون ادبی محدود می‌داند، این مجموعه فرهنگی نه‌تنها در این حوزه بلکه در بسیاری از زمینه‌های مرتبط با فرهنگ انسانی نیز نقشی برجسته ایفا کرده است. فرهنگ به‌طور کلی و فرهنگ شهروندی به‌ویژه ازجمله مفاهیمی هستند که در دوران معاصر در حوزه‌های مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی مطرح شده‌اند و بیشتر در جوامع غربی کاربرد دارند. در این زمینه، فرهنگ شهروندی به‌عنوان مفهومی

جدید در مطالعات فرهنگی ایران مطرح گردیده است. این مفهوم به بررسی شیوه‌های زندگی و ویژگی‌های مختلف جوامع از جمله نوع پوشش، خصوصیات ظاهری، تغذیه، آداب و سنت‌ها، باورها و روابط اجتماعی و فردی می‌پردازد. اگرچه مفاهیم فرهنگ شهروندی و توسعه آن متعلق به دوران معاصر است، می‌توان نشانه‌هایی از این مفاهیم را در متون کهن فارسی نیز مشاهده کرد. این امر بدین معناست که بسیاری از مقولات معاصر که بازآفرینی و توسعه یافته‌اند، ریشه‌هایی در گذشته دارند، هرچند که به شیوه‌ای متفاوت و با ساختاری خاص؛ بنابراین، بازخوانی و تحلیل رویکردهای سنتی و تطبیق آن‌ها با تعاریف مدرن، می‌تواند نکات جالبی از تاریخ ادبیات فارسی به همراه داشته باشد.

یکی از چالش‌های اصلی در تحقیق‌های مرتبط با فرهنگ شهروندی، کمبود مطالعات ادبیات محور است. بسیاری از پژوهش‌ها به ابعاد مدیریتی، اجتماعی و حقوقی فرهنگ شهروندی پرداخته‌اند، اما به‌ندرت تحقیقی یافت می‌شود که به ارتباط فرهنگ شهروندی با آثار ادبی کلاسیک فارسی پرداخته باشد. همچنین، یکی دیگر از چالش‌ها، تحلیل مفاهیم شهروندی در متون قدیمی و تطبیق آن‌ها با مفاهیم مدرن در جامعه امروز است. در گذشته، ادبیات وظیفه داشت تا از طریق اخلاقیات، حقوق بشر را به حاکمان یادآوری کند، درحالی‌که امروزه نهادهای مدنی به‌طور گسترده‌تری این مسئولیت را برعهده دارند؛ لذا، یافتن مصادیق فرهنگ شهروندی در متون کهن و تطبیق آن‌ها با قوانین امروزی، مسئله‌ای پیچیده است که نیاز به دقت و تحلیل عمیق دارد.

باتوجه به این‌که زبان و ادبیات فارسی ابزاری برای انتقال آموزه‌های مختلف در حوزه‌های علوم انسانی است، بررسی مباحث مرتبط با شهر و شهروندی و فرهنگ شهروندی در متون ادبی بسیار حائز اهمیت است. به همین دلیل، این تحقیق بر دو اثر مهم از ادب کلاسیک فارسی شامل *سیاست‌نامه* و *قابوس‌نامه* بنا شده است محقق در این پژوهش، شناسایی مصادیق فرهنگ شهروندی در هر یک از این آثار و بررسی ریشه‌های آن‌ها بر اساس هفت مؤلفه فرهنگی است تا بتوان صحت یا نادرستی هر مصداق را در قوانین مدرن و آموزه‌های اخلاقی تبیین کرد. به دیگر کلام، محقق به دنبال آن است که با یافتن انواع مصادیق فرهنگ شهروندی موجود در هر اثر و ریشه‌یابی پیدایش هر یک از آن‌ها بر مبنای هفت مؤلفه فرهنگی، بتواند ردپای هر مصداق فرهنگی را در قوانین امروزی و بر اساس آموزه‌های قراردادی اخلاقی تبیین نماید. در نتیجه، بررسی و تحلیل

مفهوم حقوق شهروندی در این دو اثر و مقایسه آن با مصادیق و ظرفیت‌های کاربردی آن در زندگی انسان معاصر، مسئله و هدف اصلی تحقیق حاضر است.

بنابراین، این پژوهش درصدد آن اسشت تا به این پرسش پاسخ دهد که چه موضوعاتی از مفاهیم فرهنگ شهروندی را می‌توان در کتاب *سیاست‌نامه* و *قابوس‌نامه* مشاهده نمود؟ و این مؤلفه‌ها بر مبنای نظریه هفت‌گانه اینگلههارت به چه میزان با معنای شهروندی نوین و حقوق شهروندی امروزی مطابقت دارد؟ و در صورت مقایسه، آیا این دو اثر، *سیاست‌نامه* و *قابوس‌نامه* از منظر تنوع مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی تفاوتی دارند؟

۱-۴- روش پژوهش

پژوهش حاضر، با رویکرد توصیفی-تطبیقی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای، تلاش می‌کند تا مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه را شناسایی کرده و میزان همگرایی یا واگرایی آن‌ها را با مفاهیم شهروندی مدرن، مورد بررسی قرار دهد. این مقایسه نه تنها می‌تواند ابعاد تطبیقی و تاریخی این آثار را آشکار سازد، بلکه درکی عمیق‌تر از روند تحول ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی در ایران را نیز فراهم خواهد کرد.

۱-۵- مبانی تحقیق

۱-۵-۱- فرهنگ

فرهنگ یکی از مقولات اصلی است که در طول تاریخ، به شیوه‌های مختلف و به واسطه ابزارهای مختلفی چون ادبیات، تبیین و بازنمایی شده است. این مقوله در واقع به ارتباطات انسانی در درون گروه‌ها، بین گروه‌ها و میان عقاید و باورها اشاره دارد. «فرهنگ در ارتباط با هویت، نمادها، ساختارها و رسوم اجتماعی است که به برقراری ارتباط میان انسان‌ها کمک می‌کند. این مقوله نه تنها از ویژگی‌های ثابت و تاریخی در گروه‌های مختلف اجتماعی برخوردار است، بلکه به صورت مستمر و در حال تحول است و به شکل‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر تعاملات بشری تأثیر می‌گذارد. طبق نظر آمارتیاسن، فرهنگ، بخشی از قابلیت‌های انسان‌ها است که در تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرد (رائو و والتون، ۱۳۸۷: ۳).

به عبارت دیگر، فرهنگ به عنوان یک کنش اجتماعی از بستر اجتماعی و انسانی شکل می‌گیرد و رابطه نزدیکی میان فرد و جامعه برقرار می‌کند. «از این رو، فرهنگ نه تنها

به‌عنوان مجموعه‌ای از هنجارها، آداب و سنت‌ها مطرح است، بلکه بر تفکر، احساس و عمل افراد در درون یک جامعه تأثیر می‌گذارد» (ربانی و شاهنوشی، ۱۳۸۰: ۳۵). گی روشه (Guy Rocher) نیز در کنش اجتماعی خود، تعریفی نسبتاً کامل از فرهنگ ارائه داده است. به زعم وی «فرهنگ مجموعه‌ای از شیوه‌های تفکر، احساس و عمل کم و بیش مشخص که توسط تعداد زیادی افراد فراگرفته شده و بین آن‌ها مشترک است و به دو شیوه عینی و نمادین به کار گرفته می‌شود تا این اشخاص را به یک جمع خاص و متمایز مبدل سازد» (گی‌روشه، ۱۳۷۰: ۱۲۳).

۱-۵-۲- فرهنگ شهروندی

یکی از مقولات مرتبط با فرهنگ، فرهنگ شهروندی است که در دهه‌های اخیر، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. «فرهنگ شهروندی ناظر به مجموعه‌ای از ارزش‌های اجتماعی همچون مساوات‌طلبی، آزادی، فردگرایی، مردم‌سالاری و مسئولیت‌پذیری مدنی شهروندان است» (فالكس، ۱۳۸۱: ۶۰-۵۹) رعایت فرهنگ شهروندی، نقش مؤثری در افزایش احساس مسئولیت اجتماعی، اعتمادپذیری و تعهد مدنی دارد، زیرا تعهد مدنی بر توازن میان منافع فردی و جمعی استوار است. به بیان دیگر، مشارکت در سرنوشت جمعی و در نظر گرفتن خیر عمومی برای پیشرفت کشور یا بهبود جامعه، نشان‌دهنده تعهد مدنی و فرهنگ شهروندی است.

در واقع، فرهنگ شهروندی با نهادهای اجتماعی و روابط مدنی بین افراد در جوامع مختلف، پیوند دارد و در کانون آن رابطه فرد با دولت و سایر افراد در یک جامعه است. تعریف‌های مختلفی از شهروندی ارائه شده است. از دیدگاه برخی صاحب‌نظران، شهروندی به رابطه‌ای سیاسی میان فرد و جامعه و نیز چارچوبی برای تعاملات افراد در جامعه مدنی اشاره دارد. «در عین حال، برخی دیگر، شهروندی را از منظر اجتماعی و دینی می‌بینند و آن را به‌عنوان مشارکت فرد در فرایندهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه تعریف می‌کنند» (بیات، ۱۳۸۶: ۳۸). در واقع، مفهوم شهروندی به‌شدت، وابسته به شرایط فرهنگی و اجتماعی هر کشور و جامعه است و هر جامعه‌ای فرهنگ خاص خود را در رابطه با مفاهیم شهروندی توسعه می‌دهد.

«در مقایسه با مفاهیم قانونی و حقوقی، فرهنگ شهروندی به هنجارها و ارزش‌هایی مربوط می‌شود که همواره به‌صورت انعطاف‌پذیر و با توجه به تنوع و تفاوت‌های فرهنگی،

مورد مطالعه قرار می‌گیرد. این سبک از مطالعه، نه تنها شامل بررسی قوانین و مقررات، بلکه به تحلیل مشارکت فرهنگی افراد در جامعه و مسئولیت‌های فردی و جمعی در حوزه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی نیز می‌پردازد» (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

۱-۵-۳- مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی اینگلهارت

مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی اینگلهارت، به شرح زیر است:

- ۱- «هنجارها: هنجار در اصطلاح ادبی، به آن گونیا گفته می‌شود. عمده‌ترین انواع هنجارها، عبارت است از سنت‌های عامه، آداب، شعائر و اخلاقیات؛
- ۲- نمادها: اشاره، مضمون یا رفتاری که در روابط اجتماعی به کار رود تا به وسیله آن، چیز دیگر را القا یا تداعی کند؛
- ۳- نقش‌ها: از مسیر نقش‌ها، چگونگی ارتباطات فردی و اجتماعی، شکل و سامان می‌یابد؛
- ۴- بینش‌ها: فرهنگ یک ملت، بیش از هر چیز، تحت تأثیر بینش‌ها، عقاید و ایدئولوژی‌های حاکم بر آن است؛
- ۵- ارزش‌ها: ارزش‌ها می‌گویند که چه چیز، مطلوب است و کدام روش، از نظر اجتماعی، نامطلوب و نکوهیده است؛
- ۶- علوم و فنون: نقش علم و تکنولوژی، در تمام زمینه‌های زندگی انسان، تعیین‌کننده است؛
- ۷- ساختارها: ساختار اجتماعی، نمایشگر فعالیت و ارتباط متقابل نقش‌هاست و حقوق و تکالیف سازمان‌یافته میان افراد و گروه‌ها را مشخص می‌کند» (اینگلهارت، ۱۳۸۲: ۱۷۸-۱۷۷).

۱-۵-۴- نظریه دگرگونی ارزشی اینگلهارت

یکی از نظریه‌های مهم در زمینه دگرگونی ارزش‌ها در دوران اخیر، نظریه «دگرگونی ارزشی» رونالد اینگلهارت است. «نظریه اینگلهارت در خصوص دگرگونی ارزشی پیش‌بینی می‌کند که جایگزینی جمعیت نسل جدید به تدریج به جابجایی بلند مدت از ارزش‌های مادی به ارزش‌های فرامادی منجر خواهد شد. این دگرگونی را که از «دامنه» دگرگونی در آینده، بلکه «جهت» نظریه نه تنها امکان پیش‌بینی جایگزینی نسلی انتظار می‌رود، فراهم می‌کند. جایگزینی نسلی، تنها عامل تغییر ارزشی نیست، بلکه مؤلفه‌های مهم

دیگری نیز مطرح هستند» (آبرامسون و اینگلهارت: ۱۹۹۲: ۷۸) اینگلهارت بر این باور است که توسعه اقتصادی در کشورهای پیشرفته صنعتی، دگرگونی ارزش‌های مادی را در میان انسان‌های این جوامع به دنبال داشته است، به گونه‌ای که این تحول، بیانگر گذار از ارزش‌های مادی به ارزش‌های فرامادی است. او در پژوهش‌های گسترده خود نشان داده است که این دگرگونی در میان نسل جدید، نشانه‌ای از تحولی فرهنگی است که در مقایسه با نسل‌های پیشین رخ داده است. در این روند، کیفیت زندگی و ابراز نظر فردی، برجستگی بیشتری یافته، در حالی که هنجارهای اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و مذهبی گذشته، کم‌رنگ‌تر شده‌اند.

اینگلهارت، نتایج پژوهش‌های خود را در دو کتاب انقلاب آرام و تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی ارائه کرده است. از دیدگاه او، جوامع مختلف از حیث نگرش‌ها، ارزش‌ها و مهارت‌های پادارشان متمایز می‌شوند؛ به عبارت دیگر، فرهنگ هر جامعه، ویژگی‌های خاص خود را دارد. وی بر این باور است که طی چند دهه اخیر، تغییرات اقتصادی، فناوری، اجتماعی و سیاسی، فرهنگ جوامع پیشرفته را به گونه‌ای بنیادین دگرگون ساخته است. «اینگلهارت فرهنگ را نظامی از نگرش‌ها، ارزش‌ها و دانشی می‌داند که به طرز گسترده در میان مردم مشترک است و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. در حالی که طبیعت انسانی از لحاظ زیست‌شناختی، فطری و عمومی است. فرهنگ فراگرفته می‌شود و ممکن است از یک جامعه به جامعه‌ای دیگر تغییر کند» (اینگلهارت، ۱۳۷۳: ۱۹).

۲- بحث و بررسی

۲-۱- مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه

سیاست‌نامه یا سیرالملوک، کتابی به زبان فارسی در آیین فرمانروایی و کشورداری و اخلاق و سیاست پادشاهان پیشین، نوشته خواجه نظام‌الملک طوسی است. «این کتاب از آثار مهم نثر فارسی در قرن پنجم هجری است. سبک نگارش کتاب ساده، روشن و خالی از تصنع و تکلف است و از شاهکارهای زبان فارسی به شمار می‌آید. محتوای این کتاب به فره ایزدی، سیاست‌مداری و محافظه‌کاری به عنوان راهکار و تدبیر امور باور دارد. نظام‌الملک نگارش کتاب را به فرمان ملک‌شاه سلجوقی آغاز کرد» (رستگار فسایی و اثنی‌عشری، ۱۳۸۴: ۲۷).

۲-۱-۱- حق الناس

«مقطعان که اقطاع دارند باید که بدانند که ایشان را بر رعایا جز آن نیست که مال حق که بدیشان حواله کرده‌اند از ایشان بستانند بر وجهی نیکو و چون آن بستند» (نظام الملک طوسی، ۱۳۶۹: ۳۴).

بر اساس نظریه دگرگونی ارزشی رونالد اینگلهارت، جوامع با توسعه اقتصادی و اجتماعی از ارزش‌های مادی به ارزش‌های فرامادی حرکت می‌کنند. این تحول را می‌توان در نگرش افراد نسبت به مفاهیمی مانند حق الناس مشاهده کرد. در جوامع سنتی، حق الناس به عنوان یک تکلیف مذهبی و اجتماعی مطرح است که رعایت آن بر اساس دستورهای دینی و اخلاقی انجام می‌شود؛ اما در جوامع پیشرفته‌تر که ارزش‌های فرامادی در آن‌ها رشد یافته است، این مفهوم به یک مسئولیت شهروندی و اخلاقی تبدیل می‌شود که نه از سر اجبار، بلکه از روی باور به عدالت اجتماعی و کرامت انسانی رعایت می‌گردد. حق الناس در جوامع در حال گذار از ارزش‌های مادی به فرامادی، نه تنها به عنوان یک هنجار اخلاقی بلکه به عنوان یک حق و تکلیف قانونی مورد توجه قرار می‌گیرد. در این مرحله، افراد، آن را نه صرفاً یک وظیفه دینی، بلکه به عنوان بخشی از حقوق متقابل انسانی درک می‌کنند. این تحول نشان‌دهنده تغییر از فرهنگ تکلیف‌محور به فرهنگ حق‌محور است که در آن احترام به حقوق دیگران از درون فرد و نه بر اثر اجبار بیرونی شکل می‌گیرد. با گذر زمان، ارزش‌های فرامادی مانند کیفیت زندگی، آزادی بیان و مسئولیت اجتماعی برجسته‌تر می‌شوند و مفهوم حق الناس نیز متناسب با این تحول تغییر می‌کند. در جوامع پیشرفته‌تر، این موضوع نه تنها در باورهای فردی، بلکه در ساختارهای قانونی نیز جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند و به عنوان یکی از ارکان اساسی زندگی اجتماعی تلقی می‌شود. در نتیجه، رعایت حق الناس در جوامع مدرن بیش از آنکه ناشی از ترس از مجازات باشد، حاصل یک تحول ارزشی است که در آن مردم به حقوق و کرامت یکدیگر احترام می‌گذارند.

۲-۱-۲- ملاقات عمومی و دسترسی بدون واسطه به مسئولین

«مقطعان که اقطاع دارند باید که بدانند که ایشان را بر رعایا جز آن نیست که مال حق که بدیشان حواله کرده‌اند از ایشان بستانند بر وجهی نیکو و چون آن بستند، آن رعایا به تن و مال و زن و فرزند و ضیاع و اسباب از ایشان ایمن باشند و مقطعان را بر ایشان سبیلی نبود و رعایا اگر خواهند که به درگاه آیند و حال خویش باز نمایند مر ایشان

را از آن باز ندارند و هر مقطعی که جز این کند دستش کوتاه کنند و اقطاعش بازستانند و با او عتاب فرمایند تا دیگران عبرت گیرند و ایشان را به حقیقت باید دانست که ملک و رعیت همه سلطان راست» (همان: ۳۴).

بر اساس نظریه دگرگونی ارزشی رونالد اینگلهارت، جوامع در مسیر توسعه از ارزش‌های مادی به فرامادی حرکت می‌کنند. در این چارچوب، مقوله «ملاقات عمومی و دسترسی بدون واسطه به مسئولین» می‌تواند از منظر تحولات ارزشی بررسی شود. در جوامع سنتی، چنین ارتباطی بیشتر بر اساس ساختارهای اقتدارگرایانه و در چارچوب روابط مبتنی بر تکلیف و فرمانبری شکل می‌گرفت؛ اما با حرکت به سمت ارزش‌های فرامادی، مشارکت شهروندان، شفافیت، پاسخگویی و حق اعتراض اهمیت بیشتری یافته است.

از منظر هنجارها، ارتباط بی‌واسطه با حاکمان در گذشته عمدتاً جنبه اخلاقی و حمایتی داشته است، اما در جوامع مدرن، این مفهوم به یک حق دموکراتیک تبدیل شده که در ساختارهای حکومتی به رسمیت شناخته می‌شود. همچنین، نقش‌ها و ساختارها در این تحول ارزشی دستخوش تغییر شده‌اند؛ در گذشته، مسئولان بیشتر در جایگاه حاکمان غیر پاسخگو قرار داشتند، اما در نظام‌های مبتنی بر ارزش‌های فرامادی، حکومت‌ها ملزم به شفافیت، پاسخ‌گویی و تعامل مستقیم با شهروندان هستند.

در بعد بینشی، مردمی بودن و پرهیز از فاصله گرفتن از جامعه که در آموزه‌های اسلامی نیز مورد تأکید است، در جوامع مدرن در قالب اصول حکمرانی خوب و مردم‌سالاری نمود یافته است. امروزه در کشورهای توسعه‌یافته، ملاقات‌های عمومی و دسترسی مستقیم به مسئولان به‌عنوان یک رکن اساسی در جهت ارتقای فرهنگ شهروندی و افزایش سرمایه اجتماعی تلقی می‌شود. این تحول نشان‌دهنده گذار از جامعه‌ای با ارزش‌های مادی مبتنی بر اقتدار و کنترل، به جامعه‌ای با ارزش‌های فرامادی مبتنی بر شفافیت، مشارکت و حق مطالبه‌گری است.

۲-۱-۳- مال‌اندوزی، شفاف‌سازی دارایی و پاسخگویی مسئولین

«این مایه تمیز نکرد و از ایشان نپرسید: تو که والی و امیر آن ولایتی من تو را بدان ولایت چندان حواله کرده‌ام که موجب کفاف و جامگی تو و خیل تو باشد دانم که آن از ایشان بسنده‌ای این زیادتی که پیش من آورده‌ای و تجملی که هرگز نداشتی و به‌تازگی ساختی، از کجا آوردی؟ دانم که از میراث پدر من نداشتی؛ همه آن است که به‌ناحق از مردمان سسته‌ای و عامل را همچنین نگفتی که مال ولایت چندین است؛ بعضی به برات خرج کردی و بعضی به

خزانه رسانیدی این زیادت‌ها که با تو می‌بینم از کجا آوردی؟ نه آن است که به‌ناحق سنده‌ای؟ تعریف آن به‌جای نیاموردی تا دیگران راستی پیشه کردند» (نظام الملک طوسی: ۳۵).

بر اساس نظریه دگرگونی ارزشی اینگلهارت، جوامع در مسیر تحول خود از ارزش‌های مادی به ارزش‌های فرامادی حرکت می‌کنند. در این چارچوب، مسائلی مانند شفاف‌سازی دارایی مسئولان، پاسخگویی و مقابله با فساد مالی را می‌توان در قالب گذار از ارزش‌های سنتی مبتنی بر اقتدارگرایی و عدم شفافیت به ارزش‌های مدرن مبتنی بر حاکمیت قانون و حقوق شهروندی تحلیل کرد. در بعد هنجاری، شفافیت دارایی و پاسخگویی مسئولان به‌عنوان یک ارزش اخلاقی در طول تاریخ مطرح بوده، اما در جوامع امروزی به یک مطالبه عمومی و یک حق شهروندی تبدیل شده است. در گذشته، نظارت بر دارایی‌های حکام بیشتر به تصمیمات فردی وابسته بود، اما امروزه این امر در قالب قوانین و نهادهای نظارتی نهادینه شده است. از منظر بینشی، آموزه‌های دینی و اخلاقی بر پرهیز از مال‌اندوزی نامشروع و لزوم پاسخ‌گویی حاکمان تأکید کرده‌اند؛ اما در جوامع مدرن، این اصول در قالب سازوکارهای حقوقی همچون قوانین شفافیت مالی و نهادهای مبارزه با فساد تجلی یافته است. همچنین، در بعد ارزش‌ها، تحولات ارزشی سبب شده است که مشروعیت حکومت‌ها دیگر صرفاً بر پایه قدرت و اقتدار نباشد، بلکه بر اساس شفافیت، صداقت و پاسخگویی سنجیده شود. در حوزه ساختارها، ایجاد نظام‌های نظارتی، قوانین مبارزه با فساد و شفاف‌سازی دارایی‌ها از جمله الزامات جوامعی است که از ارزش‌های مادی مبتنی بر منافع فردی و اقتدارگرایی به سمت ارزش‌های فرامادی مبتنی بر عدالت، پاسخگویی و حقوق شهروندی حرکت کرده‌اند. از این‌رو، مقابله با فساد و الزام مسئولان به شفافیت، نه تنها اعتماد عمومی را افزایش می‌دهد، بلکه نشان‌دهنده گذار از یک جامعه سنتی به یک جامعه مدرن با ارزش‌های دموکراتیک است.

۲-۱-۴- زمین خواری

«نوشروان عادل او (سپه سالار) را به والی آذربایجان کرده بود و در همه مملکت امیری از و بزرگ‌تر نبود و هیچ کس را از آلت و خیل و تجمل نبود که او را، مگر آرزو چنان افتاد در آن شهر که او نشستی که در حوالی آن شهر نشستگاهی و باغی سازد و در آن بقعه، پاره زمین از آن پیرزنی بدان که مقدار که دخل آن هر سال چندانی بودی که حصه پادشاهی بدادی و برزیرگر نصیب خویش برداشتی، چندان بماندی که پیرزن را سال تا سال هر روز چهار تا نان رسیدی، نانی به نان خورش بدادی و نانی به روغن چراغ و نانی به چاشت بخوردی و نانی به

شام و جامه‌ او به ترحم کردند و هرگز از خانه بیرون نیامدی و در نهفت و نیاز روز، کار می گذاشتی، مگر این سپاه سالار آن پاره زمین او در خورد بود که در جمله باغ و سرای گی‌رد. کس به گنده پیر فرستاد که این پاره زمین بفروش که مرا در خورد است. گنده پیر گفت نفروشم که مرا خوردتر است در همه جهان. آن قدر زمین است و قوت من، آن است و کس قوت خود نفروشد. گفت من بها می‌دهم با عوضش زمینی بدهم که هم‌چندان دخل و برش باشد. گنده پیر گفت، آن زمین من حلالیت از مادر و پدر به میراث دارم و آبخورش نزدیک است و همسایگان موافق‌اند، روی مرا آزم دارند و آن زمینی که تو مرا دهی این چند معنی درو نباشد. دست از زمین بدار، این سپاه‌سالار گوش به سخن پیرزن نکرد و به ظلم و به زور، زمین را گرفت و دیوار باغ بکرد. گنده پیر در بماند و کارش به ضرورت رسید. بدان راضی بود که بهایش یا عوضی بدهد. خویشتن را پیش او افکند و گفت یا بها بده یا عوض؛ ولی درو ننگریست و او را به هیچ نداشت. گنده پیر نا امید از پیش او بیرون آمد» (نظام‌الملک طوسی: ۳۶).

زمین‌خواری از منظر نظریه دگرگونی ارزشی اینگلهارت، به‌عنوان یک عمل ناپسند و نقض حقوق عمومی، از دیدگاه ارزش‌ها به‌عنوان تجاوز به حقوق دیگران شناخته می‌شود. در جوامع توسعه‌یافته‌تر، حساسیت به این پدیده بیشتر است و موجب تقویت اصول عدالت و حقوق شهروندی می‌شود. از منظر ساختارها، مقابله با زمین‌خواری نیازمند قوانین تخصصی و نظارت مؤثر است. در ایران، باوجود قوانین موجود، خلأهای قانونی و اجرایی در مقابله با این پدیده دیده می‌شود. برای حل این مشکل، اصلاحات قانونی، نظارت دقیق‌تر و تقویت ارزش‌های اخلاقی در جامعه ضروری است.

۲-۱-۵- ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل و دو متصدی

«پادشاهان بیدار و وزیران هشیار به همه روزگار، هرگز دو شغل یک مرد را نفرموده‌اند و یک شغل دو مرد را تا کارهای ایشان به‌نظام و رونق بودی: از بهر آن را چون دو شغل یک مرد فرمایند، همیشه از این دو شغل یکی بر خلل باشد و با تقصیر. از جهت آنکه اگر مرد در این شغل به واجب قیام کند و تیمارش به جد بر دست گیرد، در آن دیگر شغل خلل و تقصیر افتد: و اگر در آن شغل و اهتمامی ننماید، در این شغل به همه حال تقصیر و خلل راه یابد؛ و چون نیک نگاه کنی هر آن‌کس که او دو شغل دارد همواره هر دو شغل برخلل باشد و او مقصر و ملامت زده» (نظام‌الملک طوسی: ۱۹۳)

بر اساس نظریه اینگلهارت، ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل در جوامع مدرن می‌تواند به‌عنوان یک نمونه از تغییرات فرهنگی و اجتماعی تحلیل شود. اینگلهارت تأکید دارد که جوامع مدرن به‌سمت تخصص‌گرایی و بهره‌وری حرکت می‌کنند و برای رسیدن به این اهداف، از افراد انتظار می‌رود که در یک شغل متمرکز شوند. این هنجار اجتماعی در پی افزایش شفافیت، عدالت و جلوگیری از تضاد منافع است.

طبق نظریه اینگلهارت، ارزش‌های فرهنگی نقش کلیدی در شکل‌دهی رفتارهای اجتماعی دارند. در جوامعی که بر شفافیت و مسئولیت‌پذیری تأکید می‌شود، تصدی بیش از یک شغل به‌عنوان یک رفتار غیر مطلوب و غیراخلاقی شناخته می‌شود که می‌تواند منجر به فساد و نابرابری شود. اینگلهارت همچنین بر اهمیت نهادهای نظارتی و آموزشی تأکید دارد که از طریق آموزش عمومی و نظارت بر رفتارها، می‌توانند فرهنگ رعایت قوانین و جلوگیری از تضاد منافع را تقویت کنند. در نهایت، این ممنوعیت به‌عنوان ابزاری برای تقویت ارزش‌های فرهنگی مدرن مانند: شفافیت، عدالت و بهره‌وری محسوب می‌شود.

۲-۱-۶- تضمین تجارت (بیمه امروزی)

«من بندگی را میان بسته‌ام به هر چه فرماید... چون رسول بوعلی را گسیل کرد؛ منادی فرمود که بازرگانانی که عزیمت تیز دارند و راه کرمان خواهند کرد باید که کار بسازید و بارها در بندید که من بدرقه می‌دهم و می‌پذیرم اگر آن دزدان

کوچ و بلوچ کالای شما ببرند، من از خزینه تاوان می‌دهم» (نظام الملک طوسی: ۴۳).
مطالب در رابطه با تضمین تجارت (بیمه) را می‌توان از دیدگاه نظریه فرهنگی رونالد اینگلهارت بررسی کرد. اینگلهارت بر اهمیت هنجارها، ارزش‌ها و نگرش‌های فرهنگی تأکید دارد که بر رفتارهای اقتصادی افراد تأثیر می‌گذارند. هنجارها در جوامع مختلف به‌طور متفاوتی شکل می‌گیرند و در زمینه بیمه، هنجارها از افراد می‌خواهند که برای کاهش ریسک‌های مالی از بیمه استفاده کنند. این هنجارها در جوامع مدرن به‌طور گسترده‌ای پذیرفته شده‌اند و افراد به‌طور عمومی به بیمه به‌عنوان ابزاری ضروری برای مدیریت ریسک‌ها نگاه می‌کنند.

اینگلهارت معتقد است که ارزش‌ها بر رفتار اقتصادی تأثیر دارند. در جوامع مدرن، ارزش‌هایی مانند هم‌بستگی اجتماعی و عدالت برجسته شده‌اند و بیمه به‌عنوان ابزاری برای حمایت از افراد در برابر خطرات مالی و جانی همسو با این تغییرات فرهنگی است. از دیدگاه اینگلهارت، تغییرات دینی و اجتماعی بر نگرش افراد به بیمه تأثیر دارد. در

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه و تطبیق با مفاهیم ۲۳۱/...

اسلام، همکاری و کمک به یکدیگر اهمیت دارد و بیمه می‌تواند هم‌راستا با این اصول، به حمایت از افراد آسیب‌پذیر کمک کند. در نهایت، تغییرات فرهنگی و اجتماعی باعث شده‌اند که بیمه به‌عنوان یک هنجار فرهنگی پذیرفته شود که علاوه بر حمایت از افراد و کسب‌وکارها، به عدالت اجتماعی کمک می‌کند.

جدول ۴/۱. فراوانی موضوعات و مؤلفه‌های فرهنگی در سیاست‌نامه

ردیف	موضوع فرهنگی	تعداد	مؤلفه‌های مرتبط با هر موضوع
۱	حق الناس	۸	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۲	دادخواهی	۱	بینش و ساختار
۳	ملاقات عمومی و دسترسی بدون واسطه به مسئولین	۲	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۴	جوان‌گرایی	۱	هنجار
۵	بی‌کفایتی، بی‌تدبیری و ساده‌لوحی	۳	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۶	دهان‌بینی	۱	هنجار، نقش، ارزش و بینش
۷	رشوه‌گرفتن	۴	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۸	مال‌اندوزی، شفاف‌سازی دارایی و پاسخ‌گویی مسئولین	۴	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۹	فرهنگ و قانون ارث	۱	هنجار، بینش و ساختار
۱۰	زمین‌خواری	۱	ارزش و ساختار
۱۱	نظارت بر امور اجرایی	۵	نقش و ساختار
۱۲	عاقبت‌اندیشی	۱	هنجار، بینش، نقش و ارزش
۱۳	برخورد با ظالم	۴	هنجار، بینش و ساختار
۱۴	شایسته‌سالاری و مبارزه با رانت	۶	نقش، بینش و ارزش

ردیف	موضوع فرهنگی	تعداد	مؤلفه‌های مرتبط با هر موضوع
۱۵	حمایت از معیشت عوام	۳	بینش و ارزش
۱۶	بهره‌گیری از دانش و فناوری	۴	علوم و فنون
۱۷	کم‌فروشی	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۱۸	حقوق حیوانات	۱	ارزش، بینش و ساختار
۱۹	ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل / یک شغل و دو متصدی	۲	هنجار، ارزش و ساختار
۲۰	تضمین تجارت (بیمه امروزی)	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۱	ضرورت توازن میان دین و دنیا	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۲	مسئولیت‌پذیری و عدم غفلت در امور مملکت‌داری	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۳	امانت‌داری	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۴	تنوع در نقش و عملکرد نیروهای نظامی	۱	ساختار
۲۵	آراستگی ظاهری و تشریفات	۵	هنجار و ارزش
۲۶	پایش، نظارت نامحسوس و راستی‌آزمایی	۱	هنجار، ارزش و ساختار
۲۷	عدم شتاب‌زدگی در تصمیم‌گیری	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۸	حفظ آبرو (حفاظت و صیانت)	۱	ارزش و هنجار
۲۹	حفظ اموال عمومی بیت‌المال	۲	هنجار، ارزش و بینش
۳۰	پاس‌داشت جشن‌ها و مراسمات	۱	هنجار، ارزش و ساختار
۳۱	عدم تردد در انتظار عمومی در هنگام مستی	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۳۲	تحقیر مقام و جایگاه زن	۴	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۳۳	حق الهی پادشاهان	۱	ارزش، بینش و ساختار

جدول فوق نشان می‌دهد که «دادخواهی» با ۱۱ نمونه، پرتکرارترین موضوع فرهنگی

و «جوان‌گرایی» و «زمین‌خواری» با تنها یک نمونه، کمترین تعداد اشاره را در سیاست‌نامه دارند.

۲-۲- مؤلفه‌های فرهنگی قابوس‌نامه

یکی از برترین آثار زبان فارسی که بیان‌کننده اصول اخلاقی و رعایت حقوق افراد جامعه است «قابوس‌نامه عنصرالمعالی» است که در ۴۴ باب برای تربیت پسرش گیلان‌شاه نوشته شده است. نویسنده در این کتاب خواسته تا تجربیات خود را در اختیار فرزندش گذارد و او را راهنمایی کند و مسائل مختلف زندگانی و هنرها و پیشه‌های گوناگون آن زمان را بدو بیاموزد (یوسفی، ۱۳۸۵: ۱۳).

۲-۲-۱- بهره‌گیری از خرد و کسب دانش و هنر

«بدان و آگاه باش که مردم بی‌هنر مادام بی‌سود باشند، چون مغیلان که تن دارد و سایه ندارد، نه خود را سود کند و نه غیر خود را و مردم به سبب و اصل اگر بی‌هنر بود از روی اصل و نسب از حرمت داشتن مردم بی‌بهره نباشد و بتر آن بود که نه گوهر دارد و نه هنر؛ اما جهد کن که اگرچه اصیل و گوهری باشی گوهر تن نیز داری که گوهر تن از گوهر اصل بهتر. چنانکه گفته‌اند: الشرف بالعقل و الادب لا بالاصل و النسب که بزرگی خرد و دانش راست نه گوهر و تخمه را و بدانک تو را پدر و مادر نام نهند هم‌داستان مباش» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۵: ۳۴).

در تحلیل مفهوم «خرد و کسب دانش و هنر» بر اساس دیدگاه‌های اینگلهارت، می‌توان به بررسی ابعاد فرهنگی و اجتماعی آن پرداخت. در فرهنگ ایرانی و اسلامی، خرد و دانش به‌عنوان ارزش‌های والا و ضروری در نظر گرفته می‌شود که همواره در سیره دینی اسلام و آموزه‌های فرهنگی ایران ترویج شده‌اند. این ارزش‌ها به‌عنوان هنجار اجتماعی در خانواده‌ها و جامعه رشد یافته و آموزش و یادگیری به‌عنوان یک فریضه ضروری شناخته می‌شوند.

هنجارها در این زمینه نشان‌دهنده این است که افراد در فرهنگ‌های ایرانی و اسلامی به‌دنبال کسب دانش و پرورش خرد هستند. این رفتار به‌عنوان یک ارزش مشترک در جامعه پذیرفته شده است. در نمادها نیز، مفاهیم خرد و علم در قالب کتاب‌ها، دانشگاه‌ها و مکان‌های آموزشی تجسم یافته است. قرآن به‌عنوان منبع اصلی خرد و دانش در اسلام و حکیمان

به‌عنوان نمادهای خرد در فرهنگ ایرانی شناخته می‌شوند.

از نظر نقش‌ها، افراد خردمند و دانشمند در جوامع ایرانی و اسلامی معمولاً در موقعیت‌های رهبری و تصمیم‌گیری قرار دارند. معلمان، روحانیون و حکیمان به‌عنوان الگوهای نقش‌پذیر در زمینه خرد و دانش، نقش مؤثری در حفظ نظم اجتماعی و فرهنگی ایفا می‌کنند. در مؤلفه بینش، کسب دانش نه تنها برای پیشرفت فردی بلکه به‌عنوان یک وظیفه اخلاقی و اجتماعی نیز دیده می‌شود. در نهایت، با توجه به پیشرفت‌های علمی و فنون در جوامع ایرانی و اسلامی، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین آموزشی و هنری در جوامع امروزی نیز فرصت‌هایی برای گسترش دانش و هنر فراهم کرده است که به افزایش آگاهی شهروندی و مشارکت فعال در توسعه فرهنگی کمک می‌کند.

۲-۲-۲- مشورت با اندیشمندان و بزرگان و احترام به تنوع اندیشه و افکار

«پس ای پسر به دانش خویش غره مشو که اگرچه دانا باشی که مر ترا شغلی پیش آید هرچند ترا کفایت گزاردن آن باشد مستبد رأی خویش مباح، هر که مستبد برای خویش بود همیشه پشیمان بود و از مشاورت کردن عار مدار، با پیران عاقل و با دوستان مشفق مشاورت کن که با حکمت و نبوت محمد مصطفی صلی‌الله علیه و سلم از پس آنکه آموزگار وی و سازنده کار وی خدای عزوجل بود هم بر آن رضا {نداد و} گفت: و شاورهم فی الامر، گفت ای محمد با این پسندیدگان و یاران خویش مشورت کن که تدبیر شما و نصرت از من که خدایم و بدانک رأی دو کس نه چون رأی یک باشد که به یک چشم آن نتوان دید که بدو چشم بیند» (همان: ۳۵).

رونالد اینگلهارت در تحقیقات خود به تأثیر ارزش‌های فرهنگی بر توسعه اجتماعی و سیاسی توجه دارد. او معتقد است که جوامع پیشرفته‌تر بیشتر بر ارزش‌های فردگرایانه و مشارکت اجتماعی تأکید دارند. در آموزه‌های دینی و فرهنگی جوامع اسلامی و ایرانی نیز مشورت و پذیرش نظرات مختلف تأکید شده است که این روند با تأکید بر «حق مشارکت» و «احترام به تنوع اندیشه‌ها» هم‌راستا است. این تغییرات فرهنگی با دیدگاه‌های اینگلهارت تطابق دارد. او بر این باور است که جوامع در حال گذار از ارزش‌های جمع‌گرایانه به فردگرایی و مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری هستند. مشورت با دیگران و پذیرش نظرات متفاوت، هنجارهایی است که در جوامع دموکراتیک و پیشرفته‌تری مانند جوامع اسلامی و غربی مورد توجه قرار می‌گیرد.

بر اساس دیدگاه‌های اینگلهارت، با افزایش تحصیلات و آگاهی شهروندان، ارزش‌های فرهنگی به سمت پذیرش تنوع اندیشه‌ها و مشارکت اجتماعی حرکت می‌کند. این تغییرات با آموزه‌های مشورت در قرآن و سنت پیامبر اسلام هم‌راستا است. خردورزی و مشورت با دیگران نه تنها ابزار پیشبرد امور اجتماعی، بلکه ضرورتی فرهنگی و اجتماعی در جوامع دموکراتیک و اسلامی است. اینگلهارت همچنین به تأثیر ساختارهای اجتماعی بر پذیرش یا رد نظرات مختلف و مشورت پرداخته است. جوامع دموکراتیک تصمیم‌گیری‌ها را از طریق فرآیندهای مشورتی و مشارکتی انجام می‌دهند که از تنوع افکار و تخصص‌ها بهره می‌برد. این دیدگاه با آموزه‌های مشورت در فرهنگ‌های اسلامی و ایرانی هم‌راستا است. در جامعه‌شناسی فرهنگی، اینگلهارت بر نقش‌های اجتماعی خرد و مشورت تأکید دارد و آن را ابزاری برای بهبود نظم اجتماعی می‌داند. این دیدگاه با آموزه‌های دینی و فلسفی ایرانی و اسلامی هم‌خوانی دارد و موجب ترویج همکاری و احترام به نظرات دیگران می‌شود. در مجموع، بر اساس دیدگاه‌های اینگلهارت، مشورت و احترام به تنوع اندیشه‌ها نه تنها باعث تسهیل در تصمیم‌گیری‌ها، بلکه موجب تقویت همکاری اجتماعی می‌شود. این اصول با مفاهیم دینی و فرهنگی موجود در جوامع اسلامی و ایرانی هم‌راستا است.

۲-۲-۳- بهره‌وری نیروی انسانی در اجرای امور (شایسته‌سالاری)

«پس باید که بر احوال ملوک عالم مطلع باشی و حال‌ها باز می‌نمایی به خداوند خویش تا از دوست و دشمن ایمن باشی و حال کفایت تو معلوم شود و هر عملی که به کسی دهی، به سزاوار عمل ده و از بهر طمع، جهان در دست بیدادگران مده که بزرجمهر را پرسیدند که چون تویی در میان شغل و کار آل ساسان بود؛ چرا کار ایشان مضطرب گشت؟ گفت: زیرا که در کارهای بزرگ استعانت بر غلامان کوچک کردند تا کار ایشان بدان جایگاه رسید و عامل مفلس را شغل مفرمای که وی تا خویشتن به برگ نکند، به برگ تو مشغول نشود نه بینی که چون کشت‌ها و پالیزها را آب دهند؛ اگر جوی کشت و پالیز، تر باشد، آب زود به پالیز رسد، از آنک جای نمناک، آب بسیار نخورد و اگر جوی خشک باشد و از دیرباز آب نخورده باشد؛ چون آب در آن جوی افکنند تا نخست جوی تر و سیراب نشود، آب را بکشت و پالیز نرساند؛ پس عامل بی‌نوا چون جوی خشک است، نخست برگ خویش سازد؛ آنگاه برگ تو» (عنصرالمعالی: ۱۹۶).

بهره‌وری نیروی انسانی و شایسته‌سالاری در اجرای امور، مفهومی است که به استفاده از

تخصص‌های فردی و انطباق آن با سمت‌ها و مسئولیت‌ها در سطوح مختلف اشاره دارد. این مفهوم در فرهنگ شهروندی و در تعاملات میان فردی و مسئولان به‌ویژه در جوامع ایرانی اهمیت زیادی دارد و از منظر فرهنگی و دینی نیز تأکید زیادی بر آن شده است.

بر اساس مؤلفه هنجار، این موضوع به الزامات اجتماعی و فرهنگی مربوط می‌شود که هر فرد باید مطابق با تخصص و توانمندی‌های خود در موقعیت‌های مختلف قرار گیرد. در قرآن کریم نیز این موضوع مطرح است، همان‌طور که در آیه ۲۶ سوره قصص آمده است: «قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ»، به معنای: «یکی از آن دو زن گفت: ای پدر! او را استخدام کن، زیرا بهترین کسی که استخدام می‌کنی، آن کسی است که نیرومند و امین باشد.» که اشاره به ضرورت استفاده از افراد شایسته و توانمند دارد. این هنجار در فرهنگ ایرانی، به‌ویژه در جوامع سنتی‌تر، به‌طور قابل توجهی مورد تأکید قرار گرفته است.

در بعد نقش‌ها، تخصیص منابع انسانی به‌ویژه در موقعیت‌های مدیریتی و رهبری از اهمیت زیادی برخوردار است. این نقش‌ها نه‌تنها شایسته‌سالاری را در محیط‌های کاری تأکید می‌کنند، بلکه بیانگر این است که در جوامع پیشرفته تصمیم‌گیری‌ها باید به دست افرادی که تخصص دارند، سپرده شود. به همین ترتیب، بهره‌وری نیروی انسانی در مدیریت‌های مختلف باید بر اساس تخصص و توانمندی افراد باشد.

در بعد ارزش‌ها، بهره‌وری نیروی انسانی و تخصص‌گرایی به ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی جامعه گره خورده است. این ارزش‌ها شامل احترام به توانمندی‌های فردی، تشویق به یادگیری و پیشرفت مستمر و ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی از طریق به‌کارگیری صحیح منابع انسانی است؛ بنابراین، تخصص‌گرایی به‌عنوان یک ارزش اجتماعی و فرهنگی پذیرفته می‌شود.

در بعد ساختارها، بهره‌وری نیروی انسانی به ساختارهای سازمانی و مدیریتی مرتبط است. جوامع می‌توانند نیروی کار خود را با استفاده از این ساختارها به‌طور مؤثرتر سازمان‌دهی کنند. این ساختارها می‌توانند شامل سیستم‌های استخدامی، آموزش و پرورش و فرآیندهای مدیریتی باشند که به افراد متخصص اجازه می‌دهند تا در جایگاه‌های مناسب خود قرار گیرند و بهره‌وری بالاتری داشته باشند.

در نهایت، بهره‌وری نیروی انسانی در دنیای امروز به استفاده از علوم و فنون مدرن و

تخصص‌های علمی بستگی دارد. استفاده از تخصص‌های مختلف در زمینه‌های علمی و فناوری موجب بهره‌برداری بهینه از منابع انسانی در فرآیندهای مختلف تولیدی و خدماتی می‌شود. این روند، نه تنها در ارتقای کارایی اقتصادی مؤثر است، بلکه بر بهبود روابط اجتماعی و تعاملات میان مسئولان و مردم نیز تأثیر مثبت دارد.

۲-۲-۴- عدم تردد در انظار عمومی در هنگام مستی

«تا چون مستی در آید شب اندر تو آمده باشد و مردمان مستی تو نبینند و در مستی نفلان مکن که نفلان نامحمود بود و به دشت و باغ به سیکی خوردن مرو و اگر روی مستی را سیکی مخور، با خانه آی و مستی به خانه کن که آنچه زیر آسمانه خانه توان کرد زیر آسمان نتوان کرد» (عنصرالمعالی: ۵۰).

عنصرالمعالی بعد از مذمت شراب و شرابخواری، فرزند خود را از نوشیدن شراب نهی می‌کند؛ ولی متذکر می‌شود که «حال و هوای جوانی و دوستان و رفیقان ناباب نمی‌گذارند و با علم به همه این موارد، باز هم توجه شفقت آمیز به فرزند خود دارد و در پایان مبحث می‌گوید که اگر شراب خوردی، حداقل در پیشگاه خدا توبه کن و نسبت به انجام چنین کارهای بد، پشیمان باش، تا شاید مورد لطف و عنایت حق قرار بگیری» (کریمی، دهقانی، ۱۴۰۱: ۵۴).

موضوع عدم تردد در انظار عمومی هنگام مستی در زمینه فرهنگ شهروندی به‌طور مستقیم با مفاهیم هنجار، ارزش، بینش و ساختار اجتماعی مرتبط است. این مفاهیم در ارتباط با رفتارهای اجتماعی افراد و تأثیر آن‌ها بر نظم اجتماعی و فرهنگی جامعه هستند.

در بسیاری از جوامع، از جمله فرهنگ ایرانی، عدم تردد در انظار عمومی در هنگام مستی به‌عنوان یک هنجار پذیرفته‌شده است. این هنجار بر این باور استوار است که مستی در اماکن عمومی ممکن است به رفتارهای غیرقابل پیش‌بینی و نامناسب منجر شود و به اختلال در نظم اجتماعی بیانجامد. این رفتارها می‌توانند موجب آسیب به امنیت عمومی، روابط اجتماعی و هنجارهای اخلاقی شوند. از دیدگاه ارزش‌ها، خویشتن‌داری و حفظ احترام در مکان‌های عمومی از جمله ارزش‌های اساسی در فرهنگ ایرانی و اسلامی است. مستی در انظار عمومی نه تنها نقض این ارزش‌هاست، بلکه موجب نقض احترام متقابل و رفتار مسئولانه می‌شود. به‌علاوه، چنین رفتاری ممکن است نشان‌دهنده بی‌توجهی به سلامت خود و دیگران باشد که با ارزش‌های اجتماعی مرتبط با مراقبت از خود و جامعه مغایرت دارد. حفظ آرامش و امنیت عمومی یکی دیگر از ارزش‌های مهم در فرهنگ

شهروندی است که مستی در فضاهای عمومی به عنوان تهدیدی برای آن‌ها تلقی می‌شود. در زمینه بینش دینی و اخلاقی، اسلام به‌طور کلی مصرف مشروبات الکلی را ممنوع کرده است و مستی را رفتاری ناپسند می‌شمارد. این بینش‌ها بر رفتارهای اجتماعی تأثیر گذاشته و رفتارهایی که منجر به مستی در مکان‌های عمومی می‌شود، مغایر با اصول دینی و اجتماعی تلقی می‌شود. بسیاری از جوامع معتقدند که رفتارهای ناپسند، به‌ویژه در مکان‌های عمومی، می‌تواند منجر به فساد اخلاقی گردد. ساختار اجتماعی نیز در این زمینه به نقش قانون و نهادهای نظارتی اشاره دارد. در بسیاری از جوامع، حتی در جوامع غیرمذهبی، قوانینی وجود دارد که بر رفتارهای شهروندان در انظار عمومی نظارت می‌کند. این قوانین که به‌عنوان بخشی از ساختار اجتماعی و نهادهای حکومتی در نظر گرفته می‌شوند، برای کنترل رفتارهای ناپسند و نامناسب مانند مستی در اماکن عمومی وضع شده‌اند. پلیس و نهادهای مسئول نیز برای اجرای این قوانین و حفظ نظم اجتماعی نقش دارند. در نهایت، این موضوع نشان‌دهنده تعامل پیچیده‌ای بین باورهای اجتماعی، ارزش‌ها، هنجارها و قوانین است که فرهنگ شهروندی و نظم اجتماعی را شکل می‌دهند. در جوامعی که دین نقش مهمی در تدوین قوانین حقوقی دارد، مانند ایران، مستی و مصرف الکل به‌شدت از نظر قانونی و دینی نکوهش شده و ممنوع است.

۲-۲-۵- ازدواج غیر فامیلی (علم ژنتیک امروزی)

«اما اگر پسر غالب گشت بنگر اندر وی، اگر سر صلاح دارد به کدخدایی و زن داشتن و روزبهی مشغول خواهد بودن پس تدبیر زن خواستن او کن تا آن حق نیز گزارده باشی، اما تا بتوانی اگر پسر را زن دهی یا دختر را به شوی دهی با خویشان خویش وصلت مکن، زن از بیگانگان خواه با قرابات خویش اگر وصلت کنی و اگر نکنی ایشان خود گوشت و خون تو اند، پس از قبیله دیگر خواه که قبیله خویش را قبیله کرده باشی و بیگانه را خویش کرده» (عنصرالمعالی: ۱۱۳)

بر اساس دیدگاه‌های رونالد اینگلهارت که یکی از نظریه‌پردازان برجسته در زمینه تغییرات فرهنگی و اجتماعی است، تحولات اجتماعی و فرهنگی به‌طور عمده تحت تأثیر تغییرات در ارزش‌ها و نگرش‌ها قرار دارند. اینگلهارت در نظریه‌های خود به روندهای تغییر ارزشی در جوامع مختلف توجه کرده و معتقد است که در گذر زمان، جوامع ارزش‌های مادی به سمت ارزش‌های معنوی و فردگرایانه حرکت می‌کنند. اینگلهارت به‌ویژه در کار خود در نظریه تغییرات ارزشی،

اشاره کرده است که در جوامع توسعه‌یافته، ارزش‌های مادی (که به تأمین نیازهای فیزیکی، امنیت و ثبات اقتصادی مربوط می‌شوند) به‌تدریج جای خود را به ارزش‌های فردگرایانه و معنوی می‌دهند. این فرآیند که او آن را «انتقال به ارزش‌های نوین» می‌نامد، به‌طور خاص در نسل‌های جوان‌تر و در جوامع صنعتی و پسا-صنعتی قابل مشاهده است.

به این ترتیب، تمایلات به ازدواج‌های غیر فAMILIARY که بیشتر بر اساس انتخاب فردی و تنوع فرهنگی است، به نوعی بازتاب این تغییرات ارزشی است که در جوامع معاصر شاهد آن هستیم. اینگلهارت معتقد است که فردگرایی در جوامع پیشرفته رشد کرده و افراد بیشتر به انتخاب‌های شخصی خود اهمیت می‌دهند. ازدواج‌های غیر فAMILIARY می‌تواند نشانه‌ای از این فردگرایی باشد، چرا که افراد در انتخاب شریک زندگی خود به‌جای وابستگی به سنت‌ها و روابط خانوادگی، بیشتر به معیارهای شخصی، سلامت روانی و سازگاری فردی توجه می‌کنند. این تحول به‌ویژه در جوامع شهری و با افزایش سطح تحصیلات و آگاهی در میان نسل‌های جدید قابل مشاهده است.

این تغییرات ارزشی که اینگلهارت مطرح می‌کند، هم‌زمان با تغییرات در ساختار اجتماعی جوامع اتفاق می‌افتند. در این فرآیند، نهادهای اجتماعی همچون خانواده، دولت و فرهنگ عامه تغییرات زیادی را تجربه می‌کنند. در این چارچوب، ازدواج غیر فAMILIARY می‌تواند یک واکنش به ساختارهای سنتی باشد که معمولاً بر روابط فAMILIARY و قبیله‌ای تأکید دارند.

اینگلهارت همچنین بر اهمیت تنوع فرهنگی و کاهش تعصبات اجتماعی در جوامع معاصر تأکید دارد. با توجه به روند جهانی شدن و افزایش ارتباطات بین‌المللی، تمایلات به ازدواج‌های غیر فAMILIARY می‌تواند نشان‌دهنده پذیرش بیشتر تفاوت‌ها و توجه به فرهنگ‌های مختلف باشد. این امر با کاهش تعصبات قومی و قبیله‌ای که در گذشته موجب تقویت ازدواج‌های فAMILIARY می‌شد، هم‌راستا است. اینگلهارت در مدل‌های خود به مفهوم سازگاری اشاره دارد. در محیط‌های اجتماعی تغییر یافته، افراد برای سازگاری با شرایط جدید به تغییرات فرهنگی و ارزشی روی می‌آورند. ازدواج غیر فAMILIARY می‌تواند یکی از راه‌هایی باشد که افراد از آن برای تطابق با محیط‌های اجتماعی جدید و حفظ سلامت و امنیت اجتماعی استفاده می‌کنند. با توجه به دیدگاه‌های اینگلهارت، می‌توان گفت که ازدواج غیر فAMILIARY به‌عنوان یک هنجار نوین، نشانه‌ای از تغییرات فرهنگی در جوامع معاصر است. این تغییرات بر پایه فردگرایی، ارزش‌های معنوی و اجتماعی جدید و نیاز به سازگاری با شرایط دنیای

مدرن قرار دارند. ازدواج غیر فامیلی نه تنها به کاهش مشکلات ژنتیکی کمک می‌کند، بلکه به تقویت روابط اجتماعی گسترده‌تر و کاهش تعصبات فرهنگی و فامیلی نیز منجر می‌شود.

۲-۲-۶ Bottom of Form

موازی کاری در امور اجرایی و دخالت افراد و سازمان‌ها در شرح وظایف یکدیگر «و چون شغل داری دو تن را مفرمای تا خلل از آن شغل و فرمان تو دور باشد که گفته‌اند که: یک دیگ دو تن پزند خوش نیاید، به یک شغل دو کس را مفرست از پی آنک بدو کدبانو خانه ناروفته ماند» (عنصرالمعالی: ۱۶۳).

رونالد اینگلهارت در تحلیل‌های خود به تغییرات ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی در جوامع مدرن پرداخته و این تغییرات را به‌ویژه در جوامع صنعتی و پسا صنعتی بررسی کرده است. وی تأکید می‌کند که این تغییرات ارزش‌ها عمدتاً ناشی از تحول اقتصادی و اجتماعی هستند و این فرآیندها تأثیرات عمیقی بر رفتارها و نگرش‌های فردی دارند.

این تغییرات ارزش‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: ارزش‌های مادی و غیرمادی. در جوامع صنعتی، افراد بیشتر به تأمین امنیت اقتصادی، رفاه اجتماعی و نیازهای مادی توجه دارند؛ اما در جوامع پسا صنعتی، با گذار به جوامع مبتنی بر خدمات و فناوری، افراد بیشتر بر ارزش‌های غیرمادی مانند: خودمختاری، مشارکت اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی تأکید می‌کنند. این تحولات ناشی از پیشرفت‌های اجتماعی و اقتصادی است که باعث تغییر در نیازها و اولویت‌های فردی می‌شود.

اینگلهارت همچنین بر این نکته تأکید دارد که در جوامع پیشرفته، تغییرات فرهنگی به‌طور عمده به تغییرات در ارزش‌ها و نگرش‌های افراد منجر می‌شود. عواملی چون شهری شدن، رشد اقتصادی و توسعه تحصیلات باعث شده تا جوامع به‌طور کلی تغییراتی در نگرش‌های فرهنگی خود ایجاد کنند. جوامعی که در حال توسعه هستند معمولاً تغییرات سریع‌تری را در ارزش‌ها و نگرش‌ها مشاهده می‌کنند.

از دیدگاه اینگلهارت، جوامع با سطح بالاتر توسعه اقتصادی و فرهنگی، تمایل بیشتری به پذیرش ارزش‌های دموکراتیک، فردگرایانه و اجتماعی دارند. در این جوامع، مردم به مشارکت در فرآیندهای تصمیم‌گیری اجتماعی و سیاسی علاقه‌مندتر هستند و نگرش‌هایی مانند احترام به حقوق بشر و دموکراسی در میان آن‌ها برجسته‌تر است.

بنابراین، می‌توان گفت که ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جوامع در حال تغییر

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه و تطبیق با مفاهیم .../۲۴۱

هستند و این تغییرات تحت تأثیر فرآیندهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار دارند. جوامع با توسعه بیشتر به سمت ارزش‌های مدرن‌تر حرکت می‌کنند که در بسیاری از جنبه‌های جامعه از جمله سیاست، فرهنگ و رفتارهای اجتماعی تأثیرگذار است.

جدول ۴.۲. فراوانی موضوعات و مؤلفه‌های فرهنگی در قابوس‌نامه

شمار ه	موضوع فرهنگی	تعداد	مؤلفه‌های مرتبط با هر موضوع
۱	حق الناس احترام به پدر و مادر و حفظ حق و حرمت ایشان	۲	هنجار، نماد، نقش، بینش و ساختار
۲	بهره‌گیری از خرد و کسب دانش و هنر	۳	هنجار، نماد، نقش، بینش، ارزش، علوم و فنون و ساختار
۳	دوری جستن از دخالت در امور دیگران و اجتناب از نصیحت در ملاعام	۲	هنجار، ارزش، بینش
۴	غم‌خوار و پشتیبان یکدیگر بودن در جامعه	۱	هنجار، ارزش، بینش
۵	احترام به بزرگان و پیشکسوت‌های جامعه	۳	هنجار، نقش، ارزش
۶	اعتدال و میانه‌روی در رفتار و گفتار	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۷	مشورت با خردمندان و بزرگان و احترام به تنوع اندیشه و افکار	۴	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۸	پرهیز از دروغ‌گویی و جلب اعتماد عمومی	۴	هنجار، ارزش، بینش
۹	آداب سخن‌دانی و سنجیده گفتن (هر سخن جایی و هر نکته مکانی دارد)	۱	هنجار، بینش و ارزش
۱۰	بهره‌وری نیروی انسانی در اجرای امور (شایسته‌سالاری)	۱	هنجار، نقش، ارزش، ساختار و علوم و فنون

شماره	موضوع فرهنگی	تعداد	مؤلفه‌های مرتبط با هر موضوع
۱۱	عدم تردد در انظار عمومی در هنگام مستی	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۱۲	آداب میهمانی (رفتار میزبان و مهمان)	۵	هنجار، بینش، نقش و ارزش
۱۳	حد و مرز مزاح و پرهیز از ناسزاگویی	۱	هنجار و ارزش
۱۴	تفکیک عشق از شهوت (اجتناب از وصلت اشتباه)	۴	هنجار، بینش و ارزش
۱۵	انتخاب و استفاده صحیح و بهینه مرکب (خودروی امروزی)	۴	ساختارها و علوم و فنون
۱۶	اهمال کاری در امور	۱	هنجار، ارزش و بینش
۱۷	ستاندن حق مظلوم	۱	هنجار، ارزش، بینش
۱۸	حساب دخل و خرج و نکوهش اسراف	۲	ارزش، بینش و ساختار
۱۹	فرهنگ سرمایه‌گذاری و پس‌انداز مالی	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۲۰	امانت‌داری	۱	هنجار، ارزش و بینش
۲۱	ستایش مرتبه و نقش زن در زندگی و اهمیت و جایگاه خانواده	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۲۲	وفاداری به همسر	۱	هنجار، ارزش، بینش و ساختار
۲۳	تبعیض میان دختر و پسر (تبعیض جنسیتی در خانواده و اجتماع)	۱	هنجار، نقش، ارزش، بینش، ساختارها و علوم و فنون
۲۴	ازدواج غیر فامیلی (علم ژنتیک)	۱	هنجار و ارزش
۲۵	ارزش و منزلت جایگاه دوست	۱	هنجار و ارزش
۲۶	موازی کاری در امور اجرایی و دخالت افراد و سازمان‌ها در شرح	۱	ارزش، نقش و ساختار

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه و تطبیق با مفاهیم .../۲۴۳

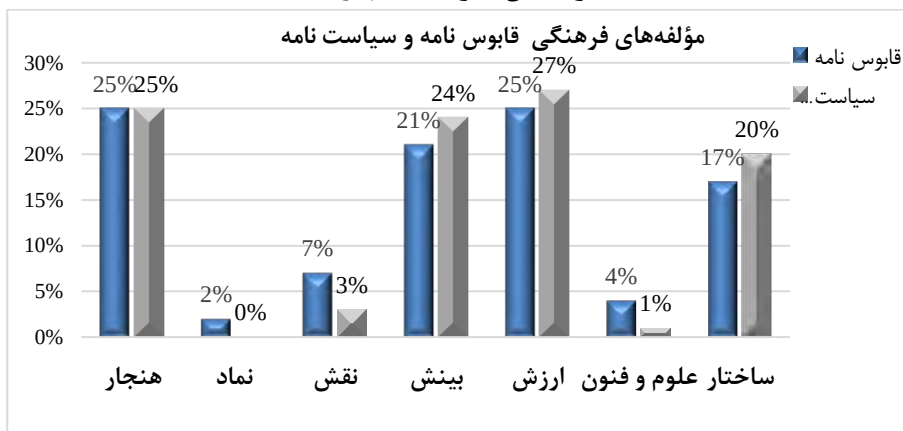
شماره	موضوع فرهنگی	تعداد	مؤلفه‌های مرتبط با هر موضوع
	وظایف یکدیگر		
۲۷	فرهنگ عفو و گذشت	۱	هنجار، ارزش، بینش، ساختار
۲۸	اهمیت نقش و جایگاه معلم	۲	هنجار، ارزش، بینش، ساختار
۲۹	فروشی در معامله (تقلب در فروش)	۱	هنجار، بینش، ساختار
۳۰	تمکین به قانون	۱	هنجار، ارزش و ساختار

با توجه به جدول مربوط به مؤلفه‌های فرهنگی قابوس‌نامه، می‌توان گفت که «مشورت با خردمندان و بزرگان و احترام به تنوع اندیشه و افکار»، «پرهیز از دروغ‌گویی و جلب اعتماد عمومی»، «تفکیک عشق از شهوت» و «انتخاب و استفاده صحیح و بهینه مرکب» به‌طور مشترک با چهار نمونه، پرتکرارترین موضوعات فرهنگی در قابوس‌نامه است. درحالی‌که کمترین تعداد اشاره مربوط به موضوعاتی همچون «غمخوار و پشتیبان یکدیگر بودن در جامعه»، «اعتدال و میانه‌روی در رفتار و گفتار»، «آداب سخن‌دانی و سنجیده گفتن»، «حدومرز مزاح و پرهیز از ناسزاگویی» و دیگر موضوعات با تنها یک نمونه اشاره در قابوس‌نامه هستند.

۲-۳- مقایسه مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی دو اثر

درصد فراوانی مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی در قابوس‌نامه و سیاست‌نامه

بر اساس نظریه اینگلهارت

بررسی تطبیقی مؤلفه‌های هفت‌گانه فرهنگی در دو اثر قابوس‌نامه و سیاست‌نامه بر اساس نظریهٔ اینگلهارت نشان می‌دهد که در هر دو اثر هنجارها و ارزش‌ها بیشترین سهم را دارند، اما این دو اثر در توجه به مؤلفه‌ها تفاوت‌هایی نیز دارند.

در سیاست‌نامه، ارزش‌ها با سهم ۲۷ درصد برجسته‌تر از هنجارها ۲۵ درصد است، در حالی که در قابوس‌نامه، هنجارها و ارزش‌ها هر کدام با سهم ۲۵ درصد به‌طور مساوی از اهمیت بیشتری برخوردارند. این نشان‌دهندهٔ تأکید سیاست‌نامه بر معیارهای مطلوب و نامطلوب اجتماعی است، در حالی که قابوس‌نامه تأکید بیشتری بر آداب و رسوم اجتماعی و سنت‌های عامه دارد.

نمادهای فرهنگی که انتقال مفاهیم فرهنگی در روابط اجتماعی را تسهیل می‌کنند، در هر دو اثر کمترین سهم را دارند. در سیاست‌نامه این مؤلفه به‌طور کامل حذف شده است (۰٪)، در حالی که در قابوس‌نامه تنها ۲ درصد به آن اختصاص داده شده است. این موضوع نشان‌دهندهٔ توجه کم‌تر سیاست‌نامه به نمادهای فرهنگی به‌عنوان ابزاری برای انتقال معنا در جامعه است، در حالی که قابوس‌نامه به‌طور محدود به این مؤلفه پرداخته است.

در مورد بینش فرهنگی که به عقاید و ایدئولوژی‌های حاکم بر فرهنگ مربوط می‌شود، سیاست‌نامه با ۲۴ درصد سهم بیشتر از قابوس‌نامه ۲۱ درصد بر بنیان‌های فکری و نگرشی جامعه تأکید دارد. این نشان‌دهندهٔ تمرکز سیاست‌نامه بر مسائل فکری و ایدئولوژیک است. ساختار اجتماعی که به فعالیت‌ها، ارتباطات متقابل نقش‌ها و نظام حقوق و تکالیف اشاره دارد، در سیاست‌نامه با ۲۰ درصد نسبت به قابوس‌نامه ۱۷ درصد سهم بیشتری دارد که نشان‌دهندهٔ توجه بیشتر سیاست‌نامه به چارچوب‌های نهادی و سازمانی جامعه است.

در مقابل، نقش‌های اجتماعی که به چگونگی ارتباطات فردی و اجتماعی می‌پردازد، در قابوس‌نامه با ۷ درصد توجه بیشتری نسبت به سیاست‌نامه ۳ درصد داشته است. این موضوع نشان‌دهندهٔ تأکید بیشتر قابوس‌نامه بر جایگاه اجتماعی و ارتباطات فردی در جامعه است. سرانجام، علوم و فنون که به نقش دانش و فناوری در زندگی اجتماعی اشاره دارد، در قابوس‌نامه با ۴ درصد سهم بیشتری نسبت به سیاست‌نامه ۱ درصد دارد. این می‌تواند نشان‌دهندهٔ رویکرد کاربردی‌تر قابوس‌نامه نسبت به بهره‌گیری از علم و فناوری در فرهنگ و جامعه باشد. در مجموع، این تحلیل نشان می‌دهد که هر یک از این دو اثر به جنبه‌های مختلف فرهنگ توجه دارند، با تأکید ویژه بر برخی مؤلفه‌ها در مقایسه با سایر مؤلفه‌ها.

۳- نتیجه‌گیری

در نهایت، می‌توان گفت که هر دو اثر سیاست‌نامه و قابوس‌نامه با رویکردهای متفاوت خود، مفاهیم فرهنگی مرتبط با حقوق شهروندی و اخلاق اجتماعی را مورد بحث قرار داده‌اند. سیاست‌نامه بیشتر بر ساختارهای اجتماعی و حکومتی تأکید دارد و به مسائل نظیر «دادخواهی»، «رشوه‌گرفتن»، «شایسته‌سالاری» و «حقوق حیوانات» پرداخته است. در این اثر، رفتارهای اجتماعی و سیاست‌های اجرایی نیز به‌طور قابل توجهی مطرح شده‌اند. از سوی دیگر، قابوس‌نامه بیشتر به فرهنگ فردی، اخلاق شخصی و اصول رفتاری توجه دارد و مفاهیمی چون «بهره‌گیری از خرد و دانش»، «احترام به بزرگان»، «پرهیز از دروغ‌گویی» و «پشتیبانی از یکدیگر» را برجسته می‌سازد. این اثر بیشتر بر رفتارهای فردی و اجتماعی در زندگی روزمره تأکید دارد و سعی دارد اصولی برای زندگی شایسته و متعادل ارائه دهد.

با مقایسه این دو اثر، می‌توان نتیجه گرفت که سیاست‌نامه بیشتر بر ساختارها و مسائل اجتماعی حکومتی تمرکز دارد، در حالی که قابوس‌نامه بر فرهنگ فردی و اخلاقیات تأکید می‌کند. این تفاوت‌ها، بر اساس نظریه فرهنگی اینگلههارت، نشان‌دهنده تفاوت در دیدگاه‌های فرهنگی این دو اثر است و بر لزوم توجه به ارزش‌ها، هنجارها و ساختارهای اجتماعی در شکل‌گیری فرهنگ شهروندی در جوامع مختلف تأکید می‌کند. از این‌رو، با بررسی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه، نشانه‌هایی از مفاهیم مرتبط با فرهنگ شهروندی معاصر در ادبیات کهن فارسی مشاهده می‌شود. این آثار که در زمان خود به تحلیل و آموزش اصول اخلاقی و اجتماعی پرداخته‌اند، اکنون می‌توانند به‌عنوان مبنای فکری برای بازتعریف اصول مدرن فرهنگ شهروندی به‌شمار آیند.

مفاهیمی چون: حق الناس، دادخواهی، شایسته‌سالاری و پاسداشت حقوق فردی که در سیاست‌نامه بیان شده، امروزه در قالب حقوق بشر، عدالت اجتماعی و حکمرانی خوب در فرهنگ شهروندی معاصر تعریف می‌شود. همچنین، اصولی چون احترام به حقوق افراد، تعاملات اجتماعی مثبت، مسئولیت‌پذیری و رعایت آداب اجتماعی که در قابوس‌نامه مورد تأکید قرار گرفته‌اند، امروزه به‌عنوان ضرورت‌های اخلاقی و اجتماعی برای یک جامعه سالم و مشارکتی در نظر گرفته می‌شوند. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که ادبیات کهن فارسی، به‌ویژه در آثار سیاست‌نامه و قابوس‌نامه، مفاهیم و اصولی را پیش‌بینی کرده که امروز در قالب مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی معاصر قابل تجزیه و تحلیل هستند. این

بازخوانی‌ها و تطبیق‌های تاریخی می‌تواند به درک ریشه‌های فرهنگی و اخلاقی جامعه امروز و همچنین به تعریف بهتر فرهنگ شهروندی و حقوق مدنی کمک کند. در مجموع، سیاست‌نامه بیشتر بر مفاهیم ساختاری و اجتماعی حکومتی تأکید دارد و بر مباحثی مانند دادخواهی، شایسته‌سالاری و حقوق حیوانات تمرکز می‌کند. در مقابل، قابوس‌نامه بر فرهنگ فردی، اخلاق شخصی و اصول رفتاری تأکید کرده و به مفاهیمی چون احترام به بزرگان، پرهیز از دروغ‌گویی و پشتیبانی از یکدیگر می‌پردازد. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که بسیاری از مفاهیم فرهنگ شهروندی معاصر، همچون حقوق بشر، عدالت اجتماعی و حکمرانی مناسب، در آثار کهن فارسی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم منعکس شده‌اند. بازخوانی این مفاهیم می‌تواند به بازتعریف اصول مدرن فرهنگ شهروندی و حقوق مدنی در جوامع معاصر کمک نماید.

منابع

کتاب‌ها

- ۱- اینگلهارت، رونالد، (۱۳۷۳)، تحولات فرهنگی و تغییرات ارزشی در جوامع صنعتی، ترجمه محمد فاضلی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- ۲- _____، (۱۳۷۷)، نوسازی و پسامدرنیته: تغییرات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در ۴۳ جامعه، ترجمه یدالله شکری، تهران: نی.
- ۳- _____، (۱۳۸۲)، نقشه فرهنگی جهان و تغییر ارزش‌ها در جوامع صنعتی، ترجمه سعید نقی‌زاده، تهران: میزان.
- ۴- _____، (۱۳۷۳)، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم وتر، تهران: کویر.
- ۵- _____، ولزل، کریستین (۱۳۸۹)، نوسازی، تغییر فرهنگی و دموکراسی، ترجمه یعقوب احمدی، تهران: کویر.
- ۶- بیات، علی، (۱۳۸۶)، شهروندی و تغییرات اجتماعی، تهران: نی.
- ۷- ربانی، رسول، شاهنوشی، مجتبی، (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی فرهنگی ایران، تهران: آوای نور.
- ۸- رائو، ویجانیدرا و والتون، مایکل، (۱۳۸۷)، فرهنگ و کنش عمومی، ترجمه علی بختیاری زاده، تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

بررسی مؤلفه‌های فرهنگی سیاست‌نامه و قابوس‌نامه و تطبیق با مفاهیم .../۲۴۷

۹- ریشه‌گی، (۱۳۷۰)، کنش اجتماعی، ترجمه هما زنجانی زاده، مشهد: دانشگاه فردوسی.

۱۰- عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر (۱۳۸۵)، قابوس‌نامه، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.

۱۱- فالکس، کیث، (۱۳۸۱)، فرهنگ شهروندی، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: کیمیا.

۱۲- نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن علی بن اسحاق، (۱۳۶۹)، سیاست‌نامه، چاپ دوم، تهران: اساطیر.

۱۳- نقی‌زاده، سعید، (۱۳۸۵)، حقوق شهروندی و تحولات اجتماعی، تهران: میزان

مقالات و پایان‌نامه

۱- اینگلهارت رونالد و پل آر آبرامسون، (۱۳۷۸)، «امنیت اقتصادی و دگرگونی ارزشی»، ترجمه شهناز شفیع خانی، نامه پژوهش، شماره ۱۴-۱۵: ۵۹-۱۰۶.

۲- اینگلهارت، رونالد، (۱۳۹۰)، در مقاله «تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی» ترجمه مریم وتر، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۳۹: ۶۹-۶۶.

۳- حسینی‌کازورنی، سید محمد و فتحی، مهدی، (۱۳۹۴)، «نگاهی به حقوق شهروندی در ادبیات فارسی»، پژوهش‌نامه علوم اجتماعی و انسانی، همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، اردیبهشت: ۸۰۷-۷۹۸.

۴- رستگار فسایی، منصور و اثنی‌عشری، اطلس، (۱۳۸۴)، «هویت ایرانی در ادب فارسی تا حمله مغول»، علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، شماره ۴۲: ۸۰-۶۹.

۵- رمضان‌خانی، مجید و همکاران، (۱۳۹۶)، «آیین‌های شهروندی در دو اثر کهن پارسی (سیاست‌نامه و قابوس‌نامه)»، مطالعات حقوق شهروندی، شماره ۲: ۲۲۸-۲۱۱.

۶- شکری، یدالله (۱۳۹۹)، «بررسی حقوق شهروندی در قابوس‌نامه از عنصرالمعالی»، فصل‌نامه مطالعات ادبیات فارسی، شماره ۱۳: ۱۹۲-۱۷۵.

۷- کریمی عقدا، هادی و دهقانی اشکذری، محمد مهدی، (۱۴۰۱)، «تحلیل و بررسی شفقت و مهربانی در کتاب قابوس‌نامه براساس مؤلفه‌های روان‌شناسی شفقت گیلبرت»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، شماره ۲۲: ۵۹-۳۳.

۸- مسلمی، نادر و همکاران، (۱۴۰۲)، «تحلیل جامعه‌شناسی اندیشه‌های سیاسی ابوالقاسم لاهوتی بر اساس نظریه «آگاهی طبقاتی» جورج لوکاچ»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، شماره ۴: ۱۵۰-۱۱۹.